

**Австрійсько - угорська
червона книга.**

Дипломатичні письма
з часу перед починком війни з 1914. року.

Виданє для народа.
Переклад урядового виданя зі вступом.

Цїна 1 корона = 80 феників = 1 франк.

У Відні 1915. р.

Ц. і в. надворна, накладна та універзитетсна книгарня Манца.

Австрійсько - угорська червона книга.

Дипломатичні письма
з часу перед почином війни з 1914. року.

Виданє для народа.

Переклад урядового виданя зі вступом.

28.406.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Ціна 1 корона = 80 феників = 1 франк.

2

max.

У Відні 1915. р.

Ц. і к. надворна, накладна та університетска книгарня Манца.

БІБЛІОТЕКА
ВІСЛУГІ
ІСТОРИЇ АН
№ 2442
м. ЛЬВІВ

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И-55211

Показчик змісту:

Сторінка

1. Легацийний радник Шторк, Білгород, 29. червня 1914. Обяви радості в Білгороді на вість про убитє Архикнязя Престононаслідника	6
2. Легацийний радник Шторк, Білгород, 30. червня 1914. Сербска поліція не запорядила нічого, щоби стежити за слідами атентата в Сербії	7
3. Генеральний конзуль Єглічка, Скопле, 1. липня 1914. Обяви радості в Скопї та Пристинї на вість о сараєвскім атентатї	7
4. Граф Сечен, Париж, 4. липня 1914. Президент французкої республіки висказує пересвідченє, що сербске правительство піде Австро-Угорщинї на руку при судовім слїдствї та переслїдуваню співвиновників, як такі будуть	8
5. Герєнт Гофленер, Ніш, 6. липня 1914. Радість і вдоволенє в Нішу з приводу сараєвского атентата	8
6. Барон Гіель, Білгород, 21. липня 1914. Полїтика Сербії має тільки одну мету: відірвати від Австро-Угорщини єї області, замешканї полудневими Словянами та вкїнци знищити єї яко велику державу. Борба сербської преси повна лжи, ненависти і легковаженя. Годї вже допустити до дальшого підкопуваня становища Монархії	9
7. До барона Гієля в Білгороді, Відень 22. липня 1914. Нота ц. і к. правительства до сербского правительства	11
8. До ц. і к. амбасадорів у Берліні, Римі, Парижі, Лондоні, Петербурзі та Царгороді, Відень, 22. липня 1914. Повідомленє про ноту, звернену до сербского правительства. Коментар до сеї ноти, в якім представляє ся сербску кириндо, і коромоли проти Монархії та подає ся причини, чому ц. і к. правительство так довго терпіло визиваюче поведєнє Сербії	15
9. До графа Менсдорфа в Лондоні, Відень, 23. липня 1914. Сербске правительство не запорядило нічого, щоби викрити ведучї до Білгороду слїди сараєвского атентата, але наважко трїбувало затерти ті слїди. Визначенє короткого речинця для домагань, поставлених Сербії, було неминучо потрібне, щоби не дати підстави для сербских викрутів з проводіканєм, які ц. і к. правительству добре звісні з довголітних досвїдів	17
10. Граф Менсдорф, Лондон, 24. липня 1914. Повідомленє п. Е. Ірея про ноту, звернену до Сербії; сеї висловив сумніви проти визначеня короткого речинця та побоюванє ізза впливу на европейский мир. Представленє становища ц. і к. правительства: оборона наших найбільше житєвих інтересів; дїлковита невдача дотеперішного, завєдї згідливого поступованя супроти Сербії	17

11. Граф Сечен, Париж, 24. липня 1914. Повідомлене про ноту, звернену до Сербії, та представлене становища ц. і к. правительства: що розходиться ся о питанні, яке мусить бути розв'язане прямо між Австро-Угорщиною і Сербією; що було би користне для загальноєвропейського добра, колиби затих несупокій, викликуваний від ряду днів сербською киричною роботою. Тимчасовий французкий міністер заграничних справ не хотів ані прикрашувати ані боронити поведення Сербії 18
12. Граф Сечен, Париж, 24. липня 1914. Німецький амбасадор має припоручене подати французькому кабінетови до відома погляд свого правительства, що сербський спір се справа, яка обходить тільки Австро-Угорщину і Сербію 19
13. Граф Сечен, Париж, 24. липня 1914. Німецький амбасадор виконав припоручене. Французьке правительство згоджує ся з німецьким поглядом і надіє ся, що спір буде полагоджений прямо і мирно 20
14. Граф Сепарі, Петербург, 24. липня 1914. Повідомлене про ноту, звернену до Сербії та обговорене австрійсько-угорського становища. Заміти пана Сазонова. На сго представлене, неначе би Австро-Угорщина хотіла війни, дано відповідь, що Монархія се найбільше миролюбна держава на світі, але треба зробити кінець тому, щоби сербські бомби загрожували нашій династії, а сербські революційні коромоли нашій області 20
15. Російська оповістка, 24. липня 1914. Росія не може бути байдужою супроти австрійсько-угорсько-сербського спору 21
16. Граф Сепарі, Петербург, 24. липня 1914. На замітку російського міністра заграничних справ, що спір між Австро-Угорщиною і Сербією не є справою, обмеженою на ті держави і що Росія не може прийняти того байдужо, якби Австро-Угорщина мала намір „проглотити“ Сербію, німецький амбасадор відповів, що Австро-Угорщина цілком о тім не думає, але не може допустити, щоби хто вмівував ся в сї спір зі Сербією 22
17. До графа Менсдорфа в Лондоні, Відень, 24. липня 1914. Виступ в Білгороді не має прикмети формального ультімата, лише є дипломатичним кроком, подученим з речницею 22
18. До графа Сепарія в Петербурзі, Відень, 24. липня 1914. Російському дипломатичному справникови сказано, що Австро-Угорщина не має на меті унокорювати Сербії ні здобувати областей, тільки удержати то, що має, а також вимагає, щоби Сербія осудила і здавила велико-сербські змагання, звернені проти естования Монархії 23
19. До ц. і к. амбасадорів у Берліні, Римі, Парижі, Лондоні, Петербурзі та Царгороді, Відень, 25. липня 1914. Збірка доказів що до велико-сербської пропаганди та сї звязий зі сараєвским атентатом 24
20. До секційного шефа барона Макія у Відні, Лямбах, 25. липня 1914. До жаданя російського дипломатичного справника у Відні, щоби продовжити речинець для домагань, поставлених Сербії, не можна прихилити ся 63
21. До графа Сепарія в Петербурзі, Купелева місцевина Ішль, 25. липня 1914. Повідомлене про сю відмову та сї основанє 63
22. Барон Гісель, Білгород, 25. липня 1914. Адміністраційні та військові приготованя в Сербії 64
23. Барон Гісель, Землин, 25. липня 1914. В Сербії зарядили загальну мобілізацію 65
24. Барон Гісель, Землин, 25. липня 1914. Зірванє дипломатичних взаємин зі Сербією наслідком недостаточної відповіди білгородського правительства на австрійсько-угорську ноту 65

25. Нота королівського правительства Сербії з 12./25. липня 1914 65
26. До графа Сапарія в Петербурзі, Відень, 25. липня 1914. Можливість з'удару з Росією не могла відвести ц. і к. правительства від виступу проти Сербії, бо основні державно-політичні огляди вчинили для Австро-Угорщини конечним, покласти конець такому положенню, щоби російський дозвільний лист давав Сербії змогу постійно загрозувати Монархії безкарно і без вигляду на кару. Ц. і к. правительство надіє ся, що з огляду на прихильність, яку Австро-Угорщина вже доказала супроти балканських держав, і з огляду на заяву ц. і к. правительства, що оно не стремить до здобування областей та не хоче нарушувати верховладді Сербії, Росія не вітає ся у виступ Австро-Угорщини проти Сербії 69
27. До графа Сапарія в Петербурзі, Відень, 25. липня 1914. Домагань, щоби ц. і к. функціонари брали участь у здавляванню переворотного руху в Сербії, вишло тільки з практичних оглядів, а не з наміру, щоби нарушити верховладу Сербії 71
28. Граф Сапарі, Петербург, 26. липня 1914. Німецький амбасадор в Петербурзі остерігас російського міністра заграничних справ, що російські мобілізаційні зарядженя проти Німеччини викликали би невдержку війну. Військовий референт німецької амбасади заявляє російському міністрови війни, що мобілізація против Австро-Угорщини довела би до дуже грізного положеня. Міністер війни дає слово чести, що не видано ніякого мобілізаційного приказу 71
29. До графа Менсдорфа в Лондоні, Відень, 26. липня 1914. Припорученє, щоби звернути панови Е. Грейови увагу на те, що загальна мобілізація сербської армії, заряджена вже на три години перед передачею сербської ноти з відповідію, доказує, як мало охоти було в Сербії до мирної полагоди спору та як нещирий є змимо згідливий зміст сербської заяви 72
30. До ц. і к. амбасадорів у Берліні, Римі, Лондоні, Парижі та Петербурзі, Відень, 26. липня 1914. Супроти того, що сербске правительство не прийняло австрійско-угорских домагань, ц. і к. правительство уважас конче потрібним пришевозити Сербію до основної зміни єї дотеперішного ворожого поведеня 73
31. Граф Сапарі, Петербург, 27. липня 1914. Ц. і к. амбасадор заявляє російському міністрови заграничних справ, що Австро-Угорщина не має цілком на гадці посунути ся дальше на Балкані, а тим менше вести запобігаючої війни проти Росії. Метою нашого виступу є самозбереженє і конечна оборона. Австро-Угорщина не має цілком наміру загрозувати російским інтересам, а тим менше хоче шукати суперечки з Росією. Обговорюванє домагань, які Австро-Угорщина поставила Сербії 73
32. До графа Сапарія в Петербурзі, Відень, 27. липня 1914. Ц. і к. правительство заявляє, що, поки війна межі Австро-Угорщиною і Сербією остане зьлокалізована, Монархія не задумує здобувати ніяких областей 74
33. Граф Сед'єнь, Берлін, 27. липня 1914. „Військові приготівні заходи“ в Росії 75
34. До ц. і к. амбасадорів у Берліні, Римі, Лондоні, Парижі та Петербурзі, Відень, 27. липня 1914. Пересилка ноти королівського правительства Сербії з 12./25. липня 1914 і коментаря ц. і к. правительства до сеї ноти 75

35. Граф Сед'єнь, Берлін, 28. липня 1914. Англійської пропозиції, щоби полагоду австрійсько-угорсько-сербського спору передати конференції, яка відбулася би ся в Лондоні, Німеччина не прийняла, бо она не може допустити, щоби єї союзник в розчисленю зі Сербією мав ставати перед європейским судом 84
36. Барон Мілер, Токіо, 28. липня 1914. Заява урядової японської часописи „Times“, що японське правительство в разі війни збереже дуже строгу неутральність 84
37. Нота до королівсько-сербського міністерства заграничних справ, Відень, 28. липня 1914. Виповідь війни проти Сербії 85
38. До графа Сед'єня в Берліні, Відень, 28. липня 1914. Панови Е. Грейови представлено, що Австро-Угорщина не задумє ані здобувати області ані нищити сербської незалежности, тільки домагає ся надолуги за минувшину і запорок на будучність. Англійська пропозиція що до конференції, о скільки она відносить ся до нашого спору зі Сербією, остала позаду за пізнішими подіями, а іменно за воєнным станом, що настав. З'осередненє англійської фльоти 85
39. До графа Менсдорфа в Лондоні, Відень, 28. липня 1914. Припорученє, щоби пояснити панови Е. Грейови велико-сербську пропаганду та єї звязь із сарасавским убійством і єму виказати, що уступства в сербській ноті з відповідію були тільки позірні та призначені на те, щоб Європу обманути, так що не давали ніяких запорок на будучність 86
40. До графа Санація в Петербурзі, Відень, 28. липня 1914. Російське правительство бажає переговорювати з віденським кабінетом що до зміни деяких домагань, які Австро-Угорщина поставила Сербії. Сего бажаня годі було прийняти, бо поставлені домаганя конче потрібні, щоби здержати сербський рух проти єстования Монархії. Сербія вже тим, що зарядила загальну мобілізацію, виконала ворожий крок. Мимо того ц. і к. правительство ждало ще три дні. Опісля Сербія розпочала ворожнечу на угорській границі. Мирне управильненє відноси до Сербії тепер вже неможливе 87
41. До графа Менсдорфа в Лондоні, Відень, 28. липня 1914. Англійський амбасадор пояснив ц. і к. міністрови заграничних справ пропозицію пана Е. Грея що до конференції та предложив посереду Англії в справі межі Австро-Угорщиною і Сербією. Єму дано відповідь, що наслідком вибуху війни вже годі спинити ворожнечу. Супроти добре звісних сербських викрутів не можна вести переговорів на основі сербської ноти з відповідію. Мира не спасє ся тим, що великі держави стають за Сербією і вступають ся за тим, щоб она вийшла безкарно. Се додадо би Сербії відваги і мир був би незадовго опять непевний 88
42. До графа Сед'єня в Берліні, Відень, 28. липня 1914. Просьба до німецького правительства, щоби звернуло увагу російського кабінету на те, що мобілізація військових округів: київського, одеського, московського і казанського рівнала би ся загроженю Австро-Угорщини та що Монархія і Німеччина мусіли би відповісти на те як найбільше ідучими взаїмними запорядженнями 90
43. До графа Сед'єня в Берліні, Відень, 28. липня 1914. Німецьке правительство передало ц. і к. правительству під розвагу гадку, порушену паном Е. Грейом, щоби віденський кабінет признав ноту з відповідію сербського правительства достаточною або прийняв єї за основу до обговореня межі кабінетами 90

44. До ц. і к. амбасадорів у Петербурзі, Лондоні, Парижі та Римі, Відень, 29. липня 1914. З огляду на згадану в горі гадку, порушену паном Е. Грейом, повтаряє ся причини, чому сербська нота з відповіддю недостаточна та підступна. Коли би прийняти, що Австро-Угорщина своїм виступом проти Сербії хоче влучити в Росію та в її вплив на Балкані, то треба би припустити, що жерело пропаганди, зверненої проти Монархії, не тільки сербське, але і російське. В хвили, коли німецьке правительство зробило дотичний крок у Відні, справа сербської ноти з відповіддю стала вже безпредметовою наслідком вибуху війни. З вдячністю прийнято би, коли би англійське правительство вплинуло на Росію, щоби зберегти мир межі великими державами 91
45. Граф Сечен, Париж, 29. липня 1914. Німецький амбасадор в Парижі одержав припоручене звернути увагу тамошнього правительства на те, що французькі військові приготування приневодили би Німеччину до таких самих мір, а се довело би обі держави помімо їх миролюбности до небезпечної мобілізації. Німеччина числить на поміч Франції, щоб умісцевити спір межі Австро-Угорщиною і Сербією 92
46. Граф Сед'єнь, Берлін, 29. липня 1914. Німецьке правительство веліло заявити 26. липня в Петербурзі, що, коли Росія буде продовжати воєнні уоруженя, то се могло би спонукати Німеччину до мобілізації 92
47. Граф Сапарі, Петербург, 29. липня 1914. Ц. і к. амбасадор зазначив супроти пана Сазонова, що віденський кабінет не бажає нарушувати російських інтересів ані набувати сербської області ні доторкати ся верховлади Сербії та завсїди готов порозумівати ся з Петербургом що до австрійско-угорських і російських інтересів. Побожувань, що змобілізовані проти Сербії полудневі корпуси загрожують Росії, годї брати поважно. Треба конче покласти скоро кінець випереджуваню у військових запорядженях, якого можна побоювати ся. Ц. і к. амбасадор поважними словами звернув увагу на вражінє, яке викликала би в Австро-Угорщині заповіджена російська мобілізація у великім обсязі 93
48. До графа Сед'єня в Берліні, Відень, 29. липня 1914. Порушити супроти німецького правительства гадку, щоби ц. і к. та німецьким амбасадорам у Петербурзі та Парижі дати припорученє, аби заявили, що дальша російська мобілізація викликала би в Німеччині та Австрії взаїмні міри, які мусїли би довести до поважних послїдовностей. Австро-Угорщина не дасть ся очевидно звести з дороги у своїм воєнним виступі проти Сербії 94
49. До графа Сапарія в Петербурзі, Відень, 30. липня 1914. Ц. і к. правительство завсїди готове по приятельски обговорювати з петербурским кабінетом питаня, що відносять ся прямо до взаїмни Австро-Угорщини до Росії 95
50. До графа Сапарія в Петербурзі, Відень, 30. липня 1914. З огляду на жалоби пана Сазонова, що межі графом Берхтольдом і російським амбасадором не було виміни гадок, покликуємо ся на послїдний розговор, в яким дано далеко ідучі запевненя що до зберіганя сербских областей та верховлади Сербії. Зазначено, як дуже провинила ся російська дипломатия в тім, що відношенє Австро-Угорщини до Сербії стало нестерпуче. Мобілізація Росії против Австро-Угорщини приневодлює Монархїю розширити свою мобілізацію 95

51. До ц. і к. амбасадорів у Лондоні та Петербурзі, Відень, 31. липня 1914. Російський кабінет просив англійське правительство розпочати наново посереду пожежи Австро-Угорщиною і Сербією під умовиною, що поки-що застановить ся ворожнечу. Пан Е. Грей порушив гадку, щоби Франція, Англія, Італія та Німеччина підняли ся посереді. Ц. і к. правительство радо готове взяти під розвагу предлогу пана Е. Грея під тою вимінкою, що військова діяльність проти Сербії поки-що буде їти дальше та що Росія здержить мобілізацію против Австро-Угорщини 97
52. Граф Санарі, Петербург, 31. липня 1914. Загальна мобілізація російської армії та фльоти 97
53. До ц. і к. заступництв, Відень, 31. липня 1914. Конечна потреба військових запоряджень в Галичині супроти російської мобілізації. Они тільки оборонні 98
54. Граф Сечен, Париж, 31. липня 1914. Заява німецького правительства в Парижі, що Німеччина також буде мобілізувати, як російська мобілізація не буде застановлена протягом дванадцятьох годин. Запит, чи Франція остане неутральною в разі німецько-російської війни 98
55. Граф Санарі, Петербург, 31. липня 1914. Росія не вдовольить ся навіть формальною заявою, що Австро-Угорщина ані не зменшить сербської області ані не доторкне ся сербської верховлади ані не нарушить російських інтересів на Балкані чи деінде, і зарядила загальну мобілізацію 98
56. Граф Санарі, Петербург, 1. серпня 1914. Ц. і к. амбасадор висловлює ще раз добру волю віденського кабінету пересправляти з Росією на як найширшій основі. Пан Сазонов висловлює погляд, що переговори в Петербурзі мають на его гадку менше виглядів на успіх ніж на неутральній землі в Лондоні 99
57. Граф Сед'єнь, Берлін, 2. серпня 1914. Росія не застановила воєнних запоряджень против Австро-Угорщини і Німеччини. Російське військо переступило німецьку границю. Тому Німеччина, яку напали, уважає, що єсть у воєнім ставі з Росією 100
58. Граф Менсдорф, Лондон, 4. серпня 1914. Ультімат Англії до Німеччини. Заява пана Е. Грея, що, поки Австро-Угорщина не єсть у воєнім ставі з Францією, нема приводу до спору межі Англією а Моноархією 100
59. До графа Санарія в Петербурзі, Відень, 5. серпня 1914. Воєнний стан межі Австро-Угорщиною і Росією наслідком грізної постави Росії в австрійсько-угорсько-сербськім спорі та наслідком ворожнечі проти Німеччини 100
60. До графа Менсдорфа в Лондоні, Відень, 6. серпня 1914. Австро-Угорщина не розвічне ворожнечі против Англії без попередньої формальної виповіді війни і надіє ся, що Англія так само поступить 101
61. Граф Сечен, Париж, 8. серпня 1914. Запит французького правительства, чи се правдива вістка, що інебруцкій корпус армії перевезено на французку границю 101
62. До графа Сечена в Парижі, Відень, 9. серпня 1914. Вістка про участь корпусу австрійсько-угорської армії в німецько-французкій війні цілком вдумана 102

63. Граф Сечен, Париж, 10. серпня 1914. Французке правительство, одержавши вістку, що корпус австрійсько-угорської армії перевезено до Німеччини, добачує в тім військову поміч для Німеччини і тому веділо французькому амбасадорови у Відні, щоби зажадав своїх пашпортів 102
64. До графа Менсдорфа в Лондоні, Відень, 11. серпня 1914. Припоручає ся сповістити англійське правительство, що вістка про висилку корпусу австрійсько-угорської армії до Німеччини цілком безосновна 103
65. Граф Менсдорф, Лондон, 12. серпня 1914. Франція та Англія вповідують війну Австро-Угорщині 103
66. Нота япанського амбасадора у Відні до графа Берхтольда, Відень, 20. серпня 1914. Повідомленє про ультімат, який поставив Япан Німеччині 15. серпня 104
67. До графа Клярія в Брукселі, Відень, 22. серпня 1914. Припоручає ся заявити бельгійському правительству, що з огляду на спільну військову діяльність Бельгії разом з Францією та Англією проти Німеччини і з огляду на недобряне поступованє з австрійськими та угорськими горожанами в Бельгії Австро-Угорщина приневолена зірвати дипломатичні взаємини з тим королівством і що від тепер настав воєнний стан 105
68. Князь Гогенльоге, Берлин, 23. серпня 1914. Німецьке правительство не дає відповіди на япанський ультімат і доручує япанському дипломатичному справникови в Берліні єго пашпорти 106
69. До барона Мілєра в Токію, Відень, 24. серпня 1914. З огляду на поступованє Япана супроти Німеччини комендант 6. В. к. „Елісавети“ одержав приказ бороти ся разом в Тсінтау; ц. і к. амбасадора в Токію відкликує ся 106



Від часу, коли династія Караджорджевичів засіла на скривавленім престолі надсавського королівства та оточилася людьми, що були присягали на життя короля Олександра, Сербія постійно, хочай різними дорогами та із змінною напругою, стреміла до мети, щоби ворожою пропагандою і революційними коромолами підмінувати замешкані полудневими Слов'янами області Австро-Угорщини та відірвати їх відтак від Монархії, колиби сьвітове положенє було пригоже для здійсненя великосербських плянів.

Як великі були надії надсавського королівства та як близькою видавала ся єму горячо бажана мета, се показало ся ясно в завзятій ворожнечі та в глибокім розчаруваню, що їх викликала в Сербії прилука (анексія) Босни і Герцеговини, та які загнали сю під'юджену й обдурену країну аж над беріг війни.

Покровителька Росія, що тоді не уважала себе ще достаточо приготовленою, оставила сербське правительство і оно було на весну 1909. р. приневолене заявити торжественно перед Європою, що признає витворений анексією новий лад з огляду межинародного і державного права, що сей новий лад не нарушує добра Сербії, що оно розв'яже банди, з'ружені проти Монархії та на будуче удержувати ме в Австро-Угорщиною приятні взаємини.

Одначе не сповнили ся надії, що Монархія буде могла тепер жити зі Сербією в мирі та в сусідській згоді так, як за часів правління Обреновичів, і так як тоді прихильно узглядняти та попірати інтереси тої держави, що Австро-Угорщині завдячує признанє своєї самостійности на берлинськім конгресі. Сербське правительство, що на основі свого приреченя було обов'язане удержувати приятні сусідські взаємини з Австро-Угорщиною, дозволило своїм часописям розбуджувати ненависть до Монархії нечуваним способом; оно допустило до того, що стоваришеня, які мали осідок на сербській області, під проводом високих офіцерів, державних урядників, учителів і судив вселюдно проявляли стремління, яких метою було підготовити революцію на областях Австро-Угорщини; оно не спинило того, що члени єго військової та цивільної управи на передових становищах так затроїли вселюдну совість, що підле скритовбійство уважало ся найліпшим оружем проти Монархії. З атмосфери, яку витворила та палаюча ненавистію агітація, вийшов ряд замахів на життя високо поставлених функціонерів Монархії, а вкінці проклятуцій, приготовлених в Сербії пляново атентат на високодостойного архикнязя престолонаслідника Франца Фердинанда. Але єго жер-

товна смерть за вітчину, скоєна нашими ворогами в безглуздій манії, що се приспішить розпад Монархії, згорнула всі народи Австро-Угорщини в горячій однодушності довкола їх династії. Цілий світ дізнав ся, які незрушні були ті основи, на котрих стоїть Монархія, та як вірно і сильно держать ся разом єї сини. Они всі відчували се і не могло бути ніякого сумніву про те, що наша честь, наша самопошана і наші житєві інтереси вимагали невідклично, щоби виступити проти злочинних заходів Сербії та старати ся о запоруку безпечности Австро-Угорщини.

Лихі досвіди, які ц. і к. правительство поробило з тою підступною сусідною державою, вказали одинокий шлях, що виключно міг довести до безпеки наших інтересів.

Треба було конче поставити Сербії ті всі домаганя і зажадати запорук, які запевнювали би, що співвинувники мерзенного атентата будуть покарані а великосербські стремління здавлені. Тому що Сербія уважала безпримірну терпеливість Австро-Угорщини обявом слабости, треба було конче дати зрозуміти білгородському правительству, що Монархія рішила ся, як би було треба, хопити ся крайних способів, щоби беречи своєї поваги і свого стану посіданя, і що не стерпіла би викрутів надсавського королівства, які позірною згодою на домаганя Австро-Угорщини мали би обманути великі держави, але не відбирали би змоги вести дальше киричну роботу проти Монархії так само, як по торжественнім приреченю в 1909. році. Супроти звичайної тактики Сербії: підготовляти найпоганішими способами відірванє полуднево-словянських областей Австро-Угорщини, але шукати захисту і безкарности у великих держав, коли би Монархія зажадала відвічальности за те поступованє, остав для ц. і к. правительства тільки один шлях, на яким оно, не загрожуючи мира Європи, могло обезпечити свій стан посіданя і зробити конець нестерпній ушкоді свого господарського житя, яку раз у раз спричиняли сербські змаганя. На побоюваня великих держав ц. і к. правительство відповідало від самого початку запевненєм, що Монархія не піде поза оборону своїх інтересів і не задумє здобувати ніяких областей. Але в тих межах, які Монархія сама собі визначила, мусіла она обставати при тім, щоби спір зі Сербією був поладжений прямо межі Австро-Угорщиною і тою державою. Продовженє речинця, визначеного для Сербії до відповіді на наші домаганя, чого ждала Росія, було би дало білгородському правительству змогу до нових викрутів і до проволоки, а для поодиноких великих держав було би витворило нагоду вмішувати ся в хосен згаданого правительства. Тому треба було відказати продовженя речинця. Хотяй Сербія ще перед тим, заки дала свою виминаючу й лукаву відповідь, запорядила загальну мобілізацію і сим показала свою явну ворожнечу, Монархія ждала ще два дни, поки виповіла війну. Порушена англійским правительством гадка, щоби полагоду сербського спору передати конференції великих держав, прийшла до Відня що йно по почині ворожнечі, отже єї випередили події.

Одначе ся предлога, сама собою не була пригожа до забезпеки інтересів Монархії. Тільки цілковитий приєм австрійско-угорских домагань зі сторони білгородского правительства був би дав запоруку зносних сусідских відносин до Сербії. Натомісьць держави, приналежні до потрійного порозуміння руководили ся бажанем, щоби дорогою угоди ухилити успішні та прикрі для Сербії домагання Австро-Угорщини, що було би відняло всяку запоруку будучого правильного поступованя надсавского королівства та було би заохотило Сербію працювати дальше над змаганнями, що мали на меті відірвати від Австро-Угорщини єї полудневі області.

Коли ц. і к. правительство домагало ся від Сербії, щоби она покарала находячих ся в королівстві сіввиновників сараєвского злочину та сповнила обовязки, що суть вимінками мирних взаємин межі сусідними державами, то оно не тільки мало на оці мету: захистити нашу династию від атентатів, а стан посідання Монархії від злочинних заходів. Оно заступало спільне добро цивілізованого сьвіта, щоби не вільно було послугувати ся безкарно замахами на жите яко орудієм в політичній борбі та щоби Сербія своїми змаганнями не загрожувала безнастанно європейского мира.

Держави потрійного порозуміння стягнули на себе тяжку вину, коли снутані своїм політичним самолюбством не хотіли нічого знати про сї вимоги вселюдної моральности й людяности та станули по стороні винуватого королівства. Якби они були прийняли запевнення Монархії, котра своєю консервативною політикою і своєю миролюбивою в часі величезних перемін на балканьскім пів'острові здобула собі повне право на довіре, та були станули на вижидаючім становищі супроти сербского спору, то не було би прийшло до всесвітної війни. На них паде супроти історії відвічальність за безмірне горе, яке тепер постигло людскість.

Не може бути ніякого сумніву про те, що мала сербека держава не була би ніколи відважила ся в незакритій майже ворожнечі змагати до відірваня замешканих полудневими Словянами областей великої сусідної Монархії, якби она не була певна тайної згоди і захисту зі сторони Росії та не могла числити на то, що сильний панславистичний рух в російскім царстві приневолив би в разі потреби російске правительство прийти королівству на поміч в борбі за здійснене великосербских плянів.

Протягом двох послідних століть російска держава розширила ся в живловою силою ледняка на великаньскі області і заганяла все нові народи в ярмо московского володарства, що давить їх культуру, віру й мову. Найвисшою і незрушимою метою сего безупинного змаганя до заволодіня сьвіта є посідане морських проливів, яке забезпечувало би російській державі верховодство на недалеких сході та в Малій Азії і запевнювало би російскому вивозови перевіз, незалежний від чужої волі.

Тому що здійснене тих плянів очевидно нарушило би важні інтереси Австро-Угорщини й Німеччини і ддятого мусіло стрінути

ся з неминучим опором сих держав, змагання російської політики стреміли до того, щоб ослабити їх відпорність. Треба було розсадити могутню середно-європейську скалу, що заширала дорогу російському володінню над світом, і відокремити Німеччину. Передовсім розходилося о те, щоби оточити габсбурзьку Монархію утвореним балканським союзом і підконтати її правління панславистичною і сербською кипучою роботою в її пограничних областях. Передумовою до здійснення того плану було: побороти і виперти взад Туреччину, щоби можна було свобідно ужити скріпленої сили християнських балканських володарств против обох осередних держав.

Коли балканський союз розпався наслідком суперечки за області, видерті Туреччині, і заходила небезпека, що російські плани розіб'ються, „покровителька“ Словян допустила до того, що Болгарію побито, упокорено та віднято їй велику частку здобутих нею областей. На основі виглядів на розширення областей, яке було в плані на кошт Монархії наслідком поступового пересування границь зі сходу на захід, малося воскресити балканський союз, що від часу поразень Туреччини міг звертатися вже тільки против Австрії й Німеччини та який Росія й Франція мали вихиснувати до пересунення відношення межі європейськими силами. В сій злочинній грі російської дипломатії, що була грізна для існування Монархії та для всесвітнього миру, Сербія була важною заслоною, котрої Росія не хотіла випустити з рук навіть за ціну недопущення до світової війни.

Як свідчать писемля, поміщені в отсій збірнику, ц. і к. правительство аж до самого вибуху війни раз у раз запевнювало петербургський кабінет, що оно не нарушить російських інтересів, не буде здобувати для себе ніякої сербської області, не нарушить самостійности Сербії та що оно готове пересправляти з російським правительством про австрійсько-угорські та російські інтереси. Але російське правительство не вдоволилося торжественними заявами ц. і к. правительства, тільки вже в оповістці з 24. липня почало грізним тоном, 29. липня, хочай Австро-Угорщина не змобілізувала була тоді ні одного жовніра проти Росії, оно запорядило грізну для Монархії мобілізацію військових округів: одеського, київського, московського і казанського, а 31. липня приказало загальну мобілізацію, не зважаючи на многократні перестороги ц. і к. амбасадора ні на вложену вже 26. липня заяву німецького правительства, що приготівні військові зарядження Росії приневолити би Німеччину до супротивних мійр, які мусіли би полягати на мобілізації армії, та що мобілізацію треба розуміти яко війну.

24. липня ц. і к. амбасадор зазначив супроти російського міністра заграничних справ миролюбивість Монархії. Він заявив, що єї одинокою метою є: покласти кінець небезпеці, що грозить нашій династії від сербських бомб, а нашій області від революційних заходів Сербії.

Осягнути сю ціль було житевим питанням для Монархії. Тому можливість конфлікту з Росією в разі, колиб она взяла Сербію під свій захист, не могла відстрашити Монархії від того, щоби покласти кінець нестерпному становищу, що російський дозвільний лист уможливило надсавському королівству постійно загрожувати Австро-Угорщині безкарно і без змоги кари.

30. липня англійський державний секретар порушив наново гадку, щоб Австро-Угорщина в своїм спорі зі Сербією покористувала ся посередкою великих держав. Ц. і к. правительство, руководячи ся бажанєм, вчинити все, що єму можливе, щоб удержати світовий мир, заявило, що оно готове прийняти ту посереду. Але честь і добро Австро-Угорщини вимагали, щоби се не діяло ся під напором грізних заряджень Росії. Дятого мусіло передовсім жадати, щоби перш усього взято навад ворожі мобілізаційні запорядження російського царства. На се домаганє петербурский кабінет відповів мобілізацією всіх російських воєнних сил.

У злуці зі самолюбством Великої Британії та жадобою мести у французкій республіці петербурске правительство не погордило ніяким середником, щоби забезпечити потрійному порозуміню перевагу в Европі, а для самого себе підготовити свобідний шлях для своїх найсьмілійших плянів.

Без тіни сумніву Росія стреміла до того, щоби нитки своєї політики повязати в густу сітку понад головою Монархії.

Коли Австро-Угорщина, повинуючи ся законови самозбереженя, рішила ся розірвати ті нитки, Росія трібувала перешинити ц. і к. правительство та упокорити Монархію.

Австро-Угорщина й Німеччина, дуже поважно загрожені що до своїх житєвих інтересів, мусіли вибирати, чи боронити своїх прав і своєї безпечности чи уступити перед погрозами Росії.

Они пішли по тім шлясі, який їм вказували честь і обовязок.

1.

Легацийний радник Шторк до графа Берхтольда.

Білгород, 29. червня 1914. р.

Ми всі остаємо ще завсіді під потрясаючим вражінем вчерашної катастрофи до того степеня, що мені тяжко осудити звідси відповідно кроваву сараєвску драму з належною рівновагою, річестію та супокоем. Тому нехай мені вільно буде обмежити ся поки-що на зареєстроване кількох подій.

Вчера — 15./28. — святкували роковини битви на Косовім полі торжественнійше ніж звичайно та величали сербского патріота Милоша Обіліця, що в 1389. році разом з двома товаришами пробив крадькома побідника Мурада.

Там, де живуть Сербі, уважають Обіліця народним героєм. Але наслідком пропаганди, веденої під охороною королівского правительства, і наслідком підбурюваня в пресі від ряду літ стали ми тепер намісь Турків смертельними ворогами.

Отже три молоді сараєвські злочинці: Принцип, Чабріновіць і третій незвісний з бомбою, мали — здає ся — перед очима повторене драми на Косовім полі. Они застрілили ще й невинну жєнщину та певно думають, що сим перевисшили ще свій первовзір.

Літами сіяли в Сербії ненависть до Монархії. Засїв зійшов, а плодом було убійство.

Сербске правительство на вість, що прийшла около 5-ої години пополудни, веліло около 10-ої години вечером урядово закінчити сьвято Обіліця; але неурядово і в сумерках тривало оно ще дальше довгий час.

Як говорять наочні сьвідки, люди з радости обнимали ся та було чути такі замітки: „добре їм так, ми на се вже довго ждали“, або „се мєсть за прилуку (анексію)“.

2.

Легацийний радник Шторк до графа Берхтольда.

Телеграма.

Білгород, 30. червня 1914. р.

Я звернув ся нині до генерального секретаря уряду заграничних справ, пана Груція, із легко зрозумілим запитом, що зарядила, чи там задумує зарядити королівська поліція, щоби стежити за нитками атентата, що — як се загально звісно — ведуть до Сербії.

Він відповів, що сербська поліція доси взагалі не занимала ся сим предметом.

3.

Генеральний конзуль Єглічка до графа Берхтольда.

Скопльє, 1. липня 1914. р.

15./28. червня обходили в Пристині Відов-Дан (день Божого Тіла), на котрий сим разом припадали 525-і роковини битви на Косовім полі (1389. р.), перший раз урядово яко „свято свободи“.

Від чотирох місяців окремий комітет працював над тим, щоби се торжество відсвяткувати як найбільше урочисто та вчинити его величавою народно-сербскою демонстрацією.

Дотична пропатанда ширила ся рівночасно в Хорватії, Далматії та Босні, а головно на Угорщині, учасникам прирікали безплатну їзду на сербских державних желізницях, тале приміщене, таний харч, підмоги від властей і пр.

Агітація була енергічна і сввідома мети.

На сьвято в Пристині з'їхали ся гості надзвичайними поїздами.

Ріжні сьвяточні промови були переповнені історичними споминами, що були звязані з місцем празника, та порушували вкінці в більшим чи меншим степені звісну тему про злуку всіх Сербів і „освободжене поневолених братів“ зпоза Дунаю та Сави, а дальше з Босни і Далматії.

Коли вечером розширила ся вістка про страшний злочин, що его видовищем було Сараєво, захопив сфанатизовану масу настрій, якого я в огляду на численні обяви похвали, про котрі дізнаю ся від моїх без'умовно певних повірників, не можу назвати інакше ніж нелюдьским.

З огляду на се поведене населеня, що проявило ся так само і в Скоплї, розбивають ся в нівець всі з'усилля сербської преси, щоби скинути зі Сербії моральну відвічальність за вчинок, прийнятий репрезентативним збором з таким нетаємним вдоволенем.

4.

Граф Сечен до графа Берхтольда.

Телеграма.

Париж, 4. липня 1914. р.

Я переказав нині панови Поанкарé подяку ц. і к. правительства за вислови его співчутя.

Він, натакаючи на протисербські демонстрації у нас, згадав про те, що по убитю президента Каріо всі Італійці в цілій Франції були наражені на дуже прикрі переслідуваня зі сторони населеня.

Я звернув его увагу на те, що тодішнє убіство не було в звязи з ніякою протифранцузкою аітацією в Італії, між тим коли тепер треба неминучо признати, що в Сербії від ряду літ підбурюють проти Монархії всіми дозволеними й недозволеними способами.

При кінці пан Поанкарé висловив пересвідченє, що сербске правительство покаже ся супроти нас як найбільше вічливим при судовім слідстві та прослідуваню співвинників, як би які може були. Від такого обовязку не може — сказав він — відтягнути ся ніяка держава.

5.

Герент пан Гофленер до графа Берхтольда.

Нїш, 6. липня 1914. р.

Вість про страшний атентат в Сараєві, що на жаль удав ся, викликала тут сензацию в найповнійшій значіню сего слова. Збен-теження чи обуреня не можна було майже цілком запримити, в значно переважаючій часті виявляли ся чувства вдоволеня, а навіть радости, і то часто цілком отверго, без усякої поздержливости, не рідко в цілком простацкім виді. Се відносить ся головно

до так званих верховодячих кругів, до інтелігенції, іменно до заводових політиків, учителів, урядників, офіцірів і студентів. Дещо поздержнійше поводили ся ще купецкі круги.

Всі заяви, що їх зложили сербські урядові представники і поодинокі висні личности, та які мають висловити обуренє на атентат і его осудити, мусять видавати ся гіркою іронією тому, що мав нагоду, в недавно минувих днях приглянути ся зблизька, якими почуваннями живе сербске інтелігентне населенє.

Підписаний пішов в день атентата около 9-ої години вечером, не знаючи ще нічого о тім, що стало ся, до одной тутешної огородової каварні та дізнав ся тут вперве від одного знакомого про поголоску, що ширила ся цілком рішучо. Було незвичайно прикро помічати й чути, як прямо веселий настрій обхопив численних гостей льокалю, з яким очевидним вдоволенєм розмовляли о вчинку та як виривали ся оклики радости, глузу й наруги — навіть такого, що був здавна привик до вибухів пануючого тут політичного фанатизма, мусли такі помічення крайню пригноблювати.

6.

Барон Гісль до графа Берхтольда.

Білгород, 21. липня 1914. р.

Ось тепер — по нещаснім злочині з 28. червня — я від якогось часу опять на моім становищі та могу собі дозволити видати осуд про настрій, який тут панує.

Від часу анексийної кризи взаємини межі Монархією і Сербією були затроєні по стороні Сербії національною нетерпимістю, ворожнечою та успішним ширенєм велико-сербских змагань в наших країнах, заселених Сербами, від часу обох послідних балканьских війн успіх Сербії підвиснив сю нетерпимість до пароксизма, якого вибухи місцями носять тавро божевілья.

Нехай мені вільно буде освободити ся від обовязку давати на се докази й приміри, їх можна легко найти заведі і всюду в політичних кругах, як і серед простого народа, у всіх партіях! Я приймаю се за звісну аксіому, що основою політики Сербії є: відірвати області Монархії, заселені полудневими Слов'янами, а опісля знищити Монархію яко велику державу, та що та політика знає тільки сю мету.

Ніхто, що приневолений жити й ділати хочби тільки вісім днів в тутешних політичних обстановах, не може не знати сеї правди.

Наслідком найновіших подій, що впливають на тутешні політичні настрої, — а до них зачисляю атентат в Сараєві, смерть Гартвіґа та виборчий рух, — ненависть до Монархії ще поглибшала.

Сараєвський атентат неначе напустив на Сербів блахмана, представляючи їм, що в найблизшій часі можна ожидати сподіваного розпаду габсбурських держав, на який они вже передтим покладали надії, що відрив областей Монархії, заселених полудневими Словянами, революція в Босні та Герцеговині й непевність словянських полків — се правдиві, дійсні обставини, та виїс в їх націоналістичне божевіле — систему й позірне оправдане.

Так зненавиджена Австро-Угорщина видає ся тепер Сербам безсильною та ледви ще гідною, що би вести з нею війну — до ненависти прилучує ся погорда — она впаде без труда як струшніле тіло в руки велико-сербської держави, що стане дійсністю в недалекій будущности.

Часописи, що не належать до найскрайніших, обговорюють в щоденних статях безсильність і розпад сусідньої монархії та зневажають єї органи без ляку і страху, щоб їх не покарали. Они не спинюють ся навіть перед високодостоїнною особою нашого володаря. Навіть правительственний орган називає відносини в Австро-Угорщині одинокою причиною проклятушого злочину. Нема вже страху перед відвічальністю. Від десятиліть преса виховує сербський нард і кождохасна політика залежить від партійної преси; плодом того вихованя є велико-сербска пропаганда та єї мерзений вирід, атентат з 28. червня.

Полишаю на боці обжалованя й підзори з приводу смерти Гартвіґа, що близькі божевіля та які „Times“ називає „скаженими“, поминаю брехливу борбу в пресі, котра однак імовірно укрішляє Сербів у пересвідченю, що правительство та представники Австро-Угорщини позбавлені усяких прав, і що назви як убійник, драбуга, нікчемний Австриєць і пр. мусять уважати ся для нас прізвищами для приокраси.

Смерть Гартвіґа викликала в сербській політичній сьвітї, що зрозумів вагу сеї втрати, фанатичний культ покійника; при тім руководили ся не тільки вдячностю за минувшину, але й журбою о будущність і одні випереджували других в рабській покірливости супроти Росії, що би забезпечити єї прихильність на будучі часи.

Третій чинник, що з'єдинює всі партії на основі програми ворожнечі до Австро-Угорщини, се виборчий рух. Ніодна зпоміж партій, що змагають до власти й правління, не хоче попасти в підзбір, що она могла би згодити ся на виявляючі слабосильність уступки супроти Монархії. І так виборчий рух іде під кличем поборюваня Австро-Угорщини.

Монархію вважають безсильною з внутрішних і внішних причин, нездбною до ніякої енергічної акції та вірять, що строгі слова, висказувані вже у нас міродатними чинниками, се тільки спосіб, що би збити з пантелику.

Відпустки ц. і к. міністра війни та начальника генерального штабу скріпили тільки пересвідчене, що безсильність Австро-Угорщини тепер очевидна.

Я позволив собі забрати Вашій Ексцеленції дещо більше часу, не тому, мов би я задумував отсим сказати щось нового, тільки тому, що я уважаю отсей образ основою насуваючого ся висновка, що годі раз на все оминути розчислення зі Сербією, війни о становище Монархії яко великої держави, ба навіть о само єї ествованє.

Коли ми загаймо роз'яснити наше відношенє до Сербії, то будемо співвинувати з огляду на тяжке положенє та неприхильні відносини в будучій борбі, яку всеж таки треба буде конче звести, скорше чи пізнійше.

Для того, що робить помічена на місці та заступає інтереси австрійско-угорської держави в Сербії, питанє стоїть так, що ми не можемо вже терпіти дальшого нарушуваня нашої поваги.

Тому колиб ми рішили ся поставити далеко ідучі домаганя, получені з успішною контролею — бо тільки она могла би прочистити Автієву стайню велико-сербської кириці —, то треба би зробити перегляд усіх можливих послїдовностей та від початку слід мати сильну й непохитну волю: видержати.

Половичні способи, ставленє домагань, довгі переговори та вкінці крихка загода були би найбільчійшим ударом, який міг би постигнути повагу Австро-Угорщини в Сербії та єї великодержавне становище в Європі.

7.

Граф Берхтольд до барона Гісля в Білгороді.

Відень, 22. липня 1914. р.

Високоповажаний Пане! Прошу передати королівському правительству в четвер, 23. липня пополудни, слїдуючу тут ноту:

„31-го марта 1909. року корол. сербський посол при віденськїм дворі зложив на припорученє свого правительства ц. і к. правительству ось таку заяву:

„Сербія признає, що подія, довершена в Босні та Герцеговині, не нарушила єї прав і що она вслїд за тим примінить ся до постанов, які видадуть великі держави з огляду на XXV-ий артикул берлинського договора. Сербія, ідучи за радами великих держав, обовязує ся покинути становище протеста й опору, на яким стояла що до анексії від минушого жовтня, а дальше обовязує ся змінити напрям своєї

теперішної політики супротив Австро-Угорщини та жити з нею на будуче в добрих сусідських взаєминах.“

Тимчасом історія останніх літ, а особливо болісні події з 28. червня виказали, що в Сербії єсть змагаючий до перевороту рух, який має на меті відірвати від австрійсько-угорської монархії деякі частини її області. Сей рух, що настав на очей сербського правительства, виявився після поза областю Королівства терористичними вчинками, рядом замахів і убійствами.

Королівське правительство Сербії не то, що не сповнило формальних зобов'язань, які містилися в заяві з 31. марта 1909. року, але й не вчинило нічого, щоби здавити той рух. Оно терпіло злочинну діяльність різних товариств і союзів, звернених проти Монархії, рознузданий тон преси, звеличуване винуватців замахів, участь офіцерів та урядників у змагаючих до перевороту короля, терпіло нездорову пропаганду у вселюдній науці, терпіло вкінці всі маніфестації, що могли довести сербське населення до ненависти проти Монархії та до погорди для її уладжень.

Та терпимість, якою провинилося королівське правительство Сербії, тривала ще даліше в тім часі, коли події з 28. червня показали цілому світові страшні наслідки такої терпимости.

З висказів і признань злочинних винуватців атентата з 28. червня виходить ясно, що сараєвське убійство мало свій початок в Білгороді, що убійники одержали зброю та бомби, якими були виряджені, від сербських офіцерів і урядників, котрі належали до „Народної Оборони“, та що вкінці начальні сербські граничні органи уладили й виконали переправу злочинців та їх зброю до Боснії.

Наведені вислідні слідства не дозволяють ц. і к. правительству оставати довше на становищі терпеливого вижидання, на якому оно стояло літами супроти тих витівок, що їх осередком є Білгород і котрі звідси переносять ся на області Монархії. Навпаки всі події вкладають на ц. і к. правительство обов'язок зробити кінець королю, що постійно загрожують сувокій Монархії.

Щоб досягнути сю мету, ц. і к. правительство приневолене домагатися від сербського правительства урядового запевнення, що оно осуджує пропаганду, звернену против Австро-Угорщини, значить усі змагання, котрих кінцевою метою є відірвати від Монархії області, які до неї належать, і що оно обов'язує ся давити сю злочинну й терористичну пропаганду всіма способами.

Щоби тим зобов'язанням надати торжественний вид, королівське правительство Сербії оповістить на першій сторінці свого урядового бюлетеню з 26./13. липня слідуєчу заяву:

„Королівське правительство Сербії осуджує пропаганду, звернену против Австро-Угорщини, значить ті всі змагання, яких кінцевою метою є відірвати від австрійсько-угорської монархії області, що до неї належать, і оно висказує найщиріший жал з приводу страшних наслідків тих злочинних діянь.“

Королівське правительство Сербії висказує жаль з тої причини, що сербські офіцери та урядники брали участь у що йно згаданій пропаганді та через те виставили на небезпеку добрі сусідські взаємини, які удержувати з'обовязало ся королівське правительство торжественно своєю заявою з 31. марта 1909. року.

Королівське правительство, що ганить і відкидає всяку гадку чи всяке намаганє до того, щоби вмішувати ся в долю мешканців якої небудь часті Австро-Угорщини, уважає своїм обовязком звернути цілком виразно увагу офіцирів, урядників і цілого населєня Королівства на те, що оно на будуче виступати ме з крайною строгостию проти тих одиниць, котрі би допустили ся таких ділань, і що оно доложить всіх з'усиль, щоби до таких ділань не допустити та їх здавити.“

Отсю заяву подасть ся рівночасно до відома королівської армії в дневнім приказі Ёго Величності Короля та оповістить ся в урядовім брґані армії.

Крім того королівське правительство Сербії обовязує ся:

1. здавити всяке печатне виданє, що підбурює до ненависти і погорди супроти Монархії та якого загальний напрям звернений проти областної ненарушимости Монархії,

2. розвязати сейчас товариство „Народна Одбрана“, сконфіскувати всі єго середники пропаганди і виступити так само проти других товариств і союзів у Сербії, що займають ся пропагандою против Австро-Угорщини; королівське правительство запорядить, що треба, щоби розвязані товариства не вели може дальше своєї діяльности під иншою назвою чи в иншій виді,

3. усунути негайно із вселюдної науки в Сербії, як що до учительства так і що до научних середників, все, що служить чи могло би служити до піддержуваня пропаганди против Австро-Угорщини,

4. відправити з військової служби і з управи взагалі всіх тих офіцирів і урядників, що провинили ся пропагандою против Австро-Угорщини, а котрих назвиска ц. і к. правительство подасть королівському правительству до відома разом з подробицями, зібраними проти них,

5. призволити, щоби в Сербії брґани ц. і к. правительства співділали у здавлюваню руху, змагаючого до переворотів, а звершеного против областної ненарушимости Монархії,

6. розпочати судове слідство проти тих учасників заговору з 28. червня, що находять ся на сербській области; брґани, які відпоручить до того ц. і к. правительство, возьмуть участь в дотичних розвідах,

7. з усяким прискорєнєм увязнити майора Вою Танкосіця та якогось Міляна Цігановіця, сербского державного урядника, на котрих висліди слідства кидають тїнь,

8. успішними способами перепинити участь сербских властей в перепачковуваню оружя й розривних творив через іраницю; від-

правити зі служби і строго покарати ті бр'яни граничної сторожі зі Шабача і Ложницї, що помагали виновникам сараєвского злочину при переходї через границу,

9. дати ц. і к. правительству поясненя що до неоправдасмих висказів високих сербских функционарів у Сербїї та за границею, що не вважаючи на своє урядове становище, не вагували ся по атентатї з 28. червня висловити ся в розмовах з дневникарями ворожо против Австро-Угорщини,

10. сповїстити ц. і к. правительство негайно про виконане запоряджень, замїснених в попередних точках.

Ц. і к. правительство ждати ме на відповідь королївского правительства найпїзнійше до суботи, 25-го с. м., 6-ої години пополудни.

Письмо з вислїдами сараєвского слїдства, о скїлько они відносять ся до функционарів, названих в 7-їй та 8-їй точцї, долучено до отсеї ноти.

Карне слїдство, що веде ся в сараєвскїм судї проти Гаврила Принципа і товаришів о скритовбїйство, dokonане 28. червня с. р., чи там о співвину в нїм, довело доселї до отсих устїпнень:

1. Змову, щоб убити архикнязя Франца Фердинанда в часї єго побуту в Сараєві, зробили в Білгородї: Гаврило Принцип, Неделько Чабріновиць, якийсь Мілян Цїгановиць і Трифко Їрабек при помочи майора Вої Танкосїця.

2. Шість бомб і чотири бравнїни разом зі стрїливом, котрими злочинцї послугували ся при виконаню атентата, доставили їй передали в Білгородї Гаврилови Принципови, Чабріновицєви і Їрабежеви якийсь Мілян Цїгановиць і майор Воя Танкосїць.

3. Сї бомби се ручні гранати, що походять зі складу оружя сербскої армії в Крагуєвацу.

4. Щоби запевнити ся, що атентат удасть ся, Цїгановиць научив Принципа, Чабріновиця і Їрабежа, як треба поводити ся з гранатами та учив Принципа і Їрабежа в лїсі коло стрїльниці в Топшїдерї стрїляти з бравнїна.

5. Щоби Принципови, Чабріновицєви і Їрабежеви уможливити перехїд через босаньско-герцєговиньску границу та переначкованє їх оружя, Цїгановиць з'органїзував цілу систему тайного переходу. Після тої органїзації граничні капїтани зі Шабача (Радо Поповиць) і Ложницї та цловий функционяр Будївої Їрбїць з Ложницї при помочи кїлькох инших людїй перевели злочинцїв разом з їх оружем до Босни й Герцєговини.

При нагодї передачі повисшої ноти прошу додати устно, що маєте приказ — в разї, коли би Ви не одержали між тим при- такующеї відповідї королївского правительства без засторог —

вийхати з Білгороду разом з персоналом ц. і к. посольства по упливі передвидженого в ноті 48-годинного речинця, який має ся числити від дня і години, коли Ви передаєте ноту.

8.

Граф Берхтольд до ц. і к. амбасадорів у Берлінї, Римі, Парижі, Лондонї, Петербурзі та Царгородї.

Відень, 22. липня 1914. р.

Ц. і к. правительство було приневолене звернути ся в четвер, 23. с. м., до королівського правительства Сербї за посередю ц. і к. посла в Білгородї з ось такою нотою (поглянь до ўказки для ц. і к. посла в Білгородї, з 22. липня 1914. р.).

Маю честь попросити Вашу Ексцеленцію подати зміст тої ноти до відома того правительства, де Ви увлащені, та додати до сего повідомлення слїдуючий коментар:

31. марта 1909. року королівске правительство Сербї вложило було супротив Австро-Угорщини заяву, якої основу наведено в горі (поглянь до покликаної в горі ўказки).

Але вже від другого дня Сербїя розпочала політику, що мала на меті розбуджувати змагаючі до перевороту гадки серед горожан австрійско-угорської монархїї, приналежних до сербської народности, і тим робом підготовляти відірванє австрійско-угорських областей, що межують зі Сербїєю.

Сербїя стала огнищем злочинної киринної роботи.

Вскорі потворили ся стоваришеня й дочерні товариства, що по части явно, по части тайно мали задачу, викликувати розрухи на австрійско-угорській области. Ті стоваришеня й дочерні товариства мають між членами генералів, дипломатів, державних урядників і суддїв, одним словом передових людей з урядових і неурядових кругів королівства.

Сербске дневникарство остає майже цілком на службі сеї пропаганди, що звернена против Австро-Угорщини, і нема дня, щоби органи сербської преси не підбурювали своїх читачів до ненависти й до погорди для сусїдної монархїї чи до атентатів, що більше чи менше явно зверненї проти єї безпечности й ненарушимости.

Велика скількість атентів має задачу всіми способами піддержувати агітацію против Австро-Угорщини та в пограничних областях зводити молодїж тих країн.

Питомий сербским політикам заговірницький дух, записаний в літописи королівства кровавими слїдами, оживив ся наново від

часу послідної балканської кризи; люди, що належали до ватаг, зяятих доселі в Македонії, станули на службу при терористичній пропаганді против Австро-Угорщини.

Супроти тої кринної роботи, на яку Австро-Угорщина виставлена від ряду літ, сербське правительство не уважало своїм обовязком видати ніякого найнезначнійшого запорядження. Через те оно нарушило обовязок, який на него вложила торжественна заява з 31. марта 1909. р., і попало в суперечність з волею Європи та із з'обов'язанєм, прийнятим супротив Австро-Угорщини.

Ц. і к. правительство, зносячи терпеливо провокуюче поведене Сербії руководило ся тим, що австрійсько-угорська монархія не бажала здобувати нових областей, та надією, що сербське правительство всеж таки вкінці оцінить як слід вартість приязни Австро-Угорщини. Ц. і к. правительство, стоячи на становищі, прихильнім для політичних інтересів Сербії, мало надію, що королівство вкінці ринить ся також і зі своєї сторони стати на схожим становищі. Австро-Угорщина надіяла ся перед'усім на таку перемену в політичних гадках Сербії тоді, коли Монархія після подій 1912. року своїм безкористовним поступованєм і без вражди уможливила так значне побільшене Сербії.

Одначе ся прихильність Австро-Угорщини для сусідної держави цілком не змінила поведеня королівства; оно терпіло дальше на своїй області пропаганду, якої злочасні наслідки виявили ся цілому сьвітови 28. червня с. р., того дня, в котрім престолонаслідник Монархії та его достойна подруга впали жертвами заговора, приготовленого в Білгороді.

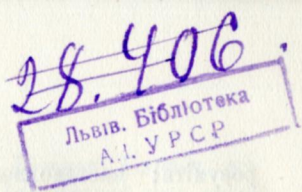
З огляду на сі обставини ц. і к. правительство було приневолене ринити ся поробити в Білгороді нові й нагячі заходи, щоби спонукати сербське правительство застановити той підпальницький рух, що загрожує безпечність і цілість австрійсько-угорської монархії.

Ц. і к. правительство пересьвідчене, що оно, роблячи сей крок, є в повній згоді з почуваннями всіх цивілізованих народів, котрі не могли би допустити до того, щоби убиване володарів стало оружем, яким вільно послугувати ся безкарно в політичній борбі, та щоби корожили, виходячі з Білгорода, нарушували безнастанно європейський мир.

Для скріпленя повисших виводів ц. і к. правительство держить до розпорядимости правительства збірку доказів, що виказують наглядно сербські корожили і звязь межи ними та убійством з 28. червня.

Тотожне письмо висилає ся ц. і к. заступникам при інших договірних державах.

Ви маєте власть полишити відпись сего письма панови міністрови заграничних справ.



Граф Берхтольд до графа Менсдорфа в Лондоні.

Телеграма.

Відень, 23. липня 1914. р.

Тому що зпоміж держав потрібного порозуміння імовірно можна би найскорше позискати Англію для предметової оцінки нашого нинішнього кроку в Білгороді, прошу Вашу Ексцеленцію, щоби Ви при розмові, яку будете вести 24. с. м. з приводу передачі обіжної ноти у Foreign Office, межі иншим покликали ся також і на те, що було би лежало в руках Сербії звагодити поважні заходи, яких она повинна була конче надіяти ся з нашої сторони, колиб она була зі своєї сторони самохїть запорядила, що було конче потрібне, щоби на сербській землі розпочати слідство проти сербских учасників атентата з 28. червня с. р. і викрити взаємини, котрі — як доказано — ведуть що до атентата з Білгорода до Сараєва.

Хотяй багато исторично звисних познак веде до Білгорода, сербске правительство до нині не тільки не вчинило нічого в тім напрямі, але навпаки трібувало затерти сліди, які суть.

І так з телеграфічного звіту нашого посольства в Білгороді виходить, що сербський державний урядник Цігановіць, котрого обтяжили згідні вискази убійників, в день атентата пробував єще в Білгороді, але три дни опісля, коли єго назвиско подано в часописях, вже покинув місто. Як звисно, заявив уже також і начальник сербского пресового бюро, що Цігановіць цілком незвісний в Білгороді.

Що до визначеня короткого речинця для наших домагань, то треба се пояснити нашими довголітними досьвідами зі сербскими штучками у проволіканю.

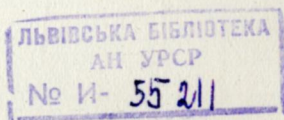
Домагань, котрих сповнення ждаємо від Сербії та які у взаєминах помежи державами, що мають жити в мирі та приязи, містять в собі властиво тільки очевидні річи, ми не можемо вчинити предметом пересправ і загод і не можемо з огляду на наше господарске добро зважити ся на те, щоби прийняти політичну методу, після якої було би в руках Сербії протягати після своєї вподоби кризу, що настала.

Граф Менсдорф до графа Берхтольда.

Телеграма.

Лондон, 24. липня 1914. р.

Я саме перед хвилиєю передав обіжну ноту панови Е. Грєєви, котрий прочитав єї уважно. При 5-ій точці він запитав, як се



розуміти; настановлене органів нашого правительства в Сербії рівняло би ся кінцеви державної незалежності Сербії. Я відповів, що співучасть н. пр. поліційних органів не порушує цілком державної верховлади.

Він висказав жаль з причини визначеня речинця, бо тим відібрало би ся змогу успокоїти перше зворушенє та вплинути на Білгород, щоби дав нам вдоволяючу відповідь. Ультимат можна ще завсїди поставити, як годї відповіді прийняти.

Я довго поясняв наше становище (конечну потребу зарадити безнастанним, змагаючим до перевороту стремлінням, що загрожують область Монархії, оборону наших найжизненійших інтересів, цілковиту невдачу многократно доказаного, доселішнього, згідливого поступованя супроти Сербії, котра тепер мала більше ніж три тижні часу з власної волї почати слідство ізза участі в атентаті і пр.).

Пан державний секретар повторив свої сумніви що до визначеня короткого речинця, але признав, що те, що сказано про співвину в сараєвскім злочині, та деякі з наших домагань — оправдані.

Вів був би цілком готов уважати справу такою, яка дотикає тільки Австро-Угорщини й Сербії. Але він боїть ся дуже, що кілька великих держав могло би замотати ся у війну. Говорячи о Росії, Німеччині, Франції запримітив, що постанови французко-російського союзу звучать імовірно менше більше так, як постанови тридержавного.

Я представив ему точно наше становище і повторив рішучо, що ми мусимо в тім случаю остати непохитні, щоби все таки здобути собі до певного степеня запоруки, бо Сербія ніколи не додержала своїх дотеперішних заяв. Я розумію, що він мусить розважити передовсім тільки питанє про вплив на європейський мир, але й він повинен поставити ся в наше положенє, щоби оцінити наше становище.

Він не хотів запускати ся в подрібнішу розмову на сю тему та мусить еще точнійше розібрати ноту. Він покличе спершу німецького і французкого амбасадора, бо мусить перед усім поговорити із союзниками Австро-Угорщини та Росії, котрі одначе самі не мають прямих інтересів у Сербії.

11.

Граф Сечен до графа Берхтольда.

Телеграма.

Париж, 24. липня 1914. р.

Я саме перед хвилиєю відчитав припорученє з 22. с. м. панови міністрови судівництва, що має заступати неписутного міністра

заграничних справ, і лишив єму відпись. Пан Бієнвені Мартен, що мав з нинішніх ранішніх дневників деякі інформації про зміст нашого кроку в Білгороді, був — як видавало ся — доволі зворушений моїм повідомленєм. Не запускаячи ся в точнїше обговорюване основи, признав радо, що з огляду на події послїдного часу та на поступованє сербського правительства можна цілком розуміти енергічний виступ з нашої сторони.

5-а точка ноти, переданої в Білгороді, мабуть особливо впала в очи панови міністрови, бо він велїв собі прочитати єї двічі.

Пан міністер подякував мені за моє повідомленє, та сказав, що єго точно розглянуть. Я покористував ся нагодою, щоби зазначити, що розходить ся о питанє, яке має бути конче поладоджене прямо межи Сербією та нами, але що було би се користне для загального європейского добра, якби несупокій, котрий від ряду літ піддержує сербска кирина робота проти нас, уступив вкінці місце яєвному станови.

Тому всі приятелі мира й ладу, а до них зачисляю в першїм ряді Францію, повинні би дати Сербії поважну раду, щоби она змінила основно своє поведенє та числила ся з нашими оправданими домаганями.

Пан міністер признав, що Сербія має обовязок виступити енергічно проти співвинників сараєвского убійства, як би такі може були, та висловив пресьвідченє, що она очевидно не відтягне ся від такого обовязку. Зазначуючи з натиском симпатію Франції до Австро-Угорщини та добрі взаємини, які єствують помежи нашими обома державами, висказав він надію, що спірне питанє буде поладоджене мирно, так, як се відвічає нашим бажаням.

Пан міністер не трїбував цілком прикрашати чи боронити якнебудь поступованя Сербії.

12.

Граф Сечен до графа Берхтольда.

Телеграма.

Париж, 24. липня 1914. р.

Барон Шен повідомить тут нинї згідно з припорученєм, що на погляд берлинського кабинету наш спір зі Сербією єсть справою, яка обходить тільки Австро-Угорщину й Сербію.

Навязуючи до того дасть він зрозуміти, що, якби треті держави хотїли вмшати ся, то Німеччина, вірна своїм з'обовязаням із союзу, стане по нашій стороні.

13.

Граф Сечен до графа Берхтольда.

Телеграма.

Париж, 24. липня 1914. р.

Барон Шен саме тепер виконав крок, який зробити ему поручено.

Пан Бієнвені Мартен сказав ему, що ще не може висказати остаточної гадки, але вже тепер може то сказати, що французьке правительство є також того погляду, що наш спір зі Сербією обходить тільки Білгород і Відень та що тут надіють ся, що се питання буде розв'язане прямо й мирно.

Тутешньому сербському послови дали вже раду, щоб его правительство уступило у всіх точках, як далеко іно можна, правда з обмеженем: „о скільки не будуть нарушені права его верховлади.“

Барон Шен зазначив, що се пекуча потреба для Європи, аби війні нестало білгородського вогнища, що вічно викликає несупокій.

14.

Граф Сапарі до графа Берхтольда.

Телеграма.

Петербург, 24. липня 1914. р.

Пан міністер заграничних справ прийняв мене словами, що він знає, з чим до него приходжу, та що заявляє мені сейчас, що не вискаже свого погляду на мій крок. Я почав відчитувати моє припущення. Міністер перебив мені перший раз при згадці про ряд атентатів і на мої пояснення запитав ся, чиж доказано, що всі они вийшли з Білгорода. Я зазначив, що они були плодом сербського підбурювання. В часі дальшого відчитування він сказав, що знає, о що розходить ся: Ми хотіли мати війну зі Сербією, а се має бути причиною. Я відповів, що наше поступованя в останніх літах є достаточним доказом на те, що ми ані не глядімо за причинами проти Сербії ані не потребуємо їх. Жадані торжественні заяви не викликали супротиву пана міністра; він трібував тільки раз у раз твердити, що Пасіць вже висловив свою гадку в тім напрямі; я се справив. „Як хочете, то він скаже се 25 разів“, відповів пан міністер. Я сказав, що ніхто у нас не звертає ся проти ненарушимости Сербії ні проти єї династії. Найгорячіше висказав ся пан Сазонов проти розв'язаня „Народної Одбрани“, чого Сербія ніколи не зробить. Дальше супротивлене пана міністра викликала участь ц. і к. функціонерів у здавлюваню руху, що змагає до перевороту.

Отже Сербія не буде вже паном у себе дома! „Ви тоді схочете раз у раз вмішувати ся, та яке жите Ви зготовите відтак Європі!“ Я відповів, що оно буде спокійнійше, ніж дотепер, як іно у Сербії буде добра воля.

Коментар, доданий до передачі ноти, пан міністер вислухав досить супокійно; при уступі, що ми сьвідомі згідности наших чувств із чувствами всіх цивілізованих народів, він запримітив, що се блуд. З цілим натиском, який був у моїх силах, я вказав на те, як сумно було би, коли би в тім питаню, де важить ся все, що у нас найсвятійше і, нехай пан міністер говорить, що хоче, сьвяте також і в Росії, ми не стрінули в Росії зрозуміння. Пан міністер силкував ся обнизити вагу монархічного питаня в сій справі.

Що до збірки доказів, яку ми маємо до розпорядимости правительств, пан Сазонов запримітив: по що ми завдали собі труда, коли ми вже прецінь поставили ультимат. Се доказує найліпше, що ми цілком не домагаємо ся безсторонного розсліду сего случаю. Я сказав ему, що для нашого поступованя в тій справі, яка важить ся помежи Австро-Угорщиною та Сербією, вистарчають висліди нашого питомого розсліду і що ми тільки готові дати великим державам дальші поясненя, колиб они їх цікавили, бо ми не потребуємо нічого затаювати.

Пан Сазонов запримітив, що по ультиматі він властиво цілком не цікавий. Він представляв справу так, неначеб нам розходило ся о те, щоби без'услівно вести війну зі Сербією. Я відповів, що наша держава найбільше миролюбива на сьвіті, що те, чого ми бажаємо, се тільки безпека нашої області перед чужими революційними затівами та безпека нашої династії перед бомбами.

В часі дальших розговорів пан Сазонов еще раз запримітив, що ми в кождім разі витворили поважне положене.

Помимо свого зглядного сунокую пан міністер станув на цілком відмовнім і супротивнім становищи.

15.

Оповідстка російської урядової часописи.

Петербург, 24. липня 1914. р.

Петербурська телеграфічна агенція сповіщує:

Урядовий оргян оголошує слідуочу оповідтку:

Царске правительство, дуже зажурене несподіваними подіями та ультиматом, який Австро-Угорщина поставила Сербії, стежить уважно за розвитком австрійско-угорско-сербського спору, в котрім Росія не може остати байдужою.

Граф Сапарі до графа Берхтольда.

Телеграма.

Петербург, 24. липня 1914. р.

По пятигодиннім засіданю ради міністрів пан Сазонов прийняв вечером німецького амбасадора і мав з ним довгу розмову.

Пан міністер висказав при тім погляд, який імовірно треба уважати вислідом засідання ради міністрів, а саме погляд, що австрійсько-угорсько-сербський спір не є справою, обмеженою на ті держави, тільки європейскою, бо загода, що станула в 1909. році на основі сербської заяви, завершила ся під покровом цілої Європи.

Пан міністер зазначив, що єго немилу вразило особливо те, що Австро-Угорщина предложила до розсліду збірку доказів, а між тим видала вже ультімат. Росія зажадала би міжнародного розгляду збірки доказів, яку ми оставили до розпорядимости. Мій німецький товариш як стій звернув панови Сазонову увагу на те, що Австро-Угорщина не згодить ся, щоби хто вмішував ся в єї спір зі Сербією, та що і Німеччина зі своєї сторони не може згодити ся, щоби ставлено жаданє, яке супротивляло би ся повазі та великодержавному становищу союзника.

В дальшій розмові пан міністер заявив, що Росія не може прийняти рівнодушно наміру, який може має Австро-Угорщина, а іменно наміру, щоби „проглинати Сербію“. Граф Пурталє відповів, що не припускає такого наміру в Австро-Угорщини, бо се суперечило би самому питомому добру Монархії. Австро-Угорщині належить очевидно тільки на тім, щоби „виконати на Сербії справедливо заслужену кару“. Пан Сазонов висловив свої сумніви що до того, чи Австро-Угорщина вдоволита би ся тим, навіть коли би були про те заяви.

Розмова закінчила ся зазивом пана Сазонова, щоби Німеччина разом з Росією працювала спільно над удержанєм мира. Німецький амбасадор запевнив російського міністра, що Німеччина певно не бажає викликати війни, але що она очевидно заступає в цілости інтереси свого союзника.

Граф Берхтольд до графа Менсдорфа в Лондоні.

Телеграма.

Відень, 24. липня 1914. р.

На вчерашню телеграму Вашої Ексцеленції.

Прошу пояснити як стій панови Е. Грєєви, що нашого вчерашнього кроку в Білгороді не треба уважати формальним ультіматом,

тільки що розходить ся о получении з речинцем крок, за яким — прошу Вашу Ексселенцію сказати се строго довірочно панови Е. Гресви — по безуспішнім впливі речинця послідує поки-що тільки зрване дипломатичних взаємин і почин конче потрібних військових приготовлень, бо ми безуслівно рішили ся переперти наші оправдані домаганя.

Ваша Ексселенція мають власть додати, що в кождім разі, якби Сербія по впливі речинця уступила тільки під напором наших військових приготовань, ми мусіли би з'обовязати єї до звороту коштів, які ми би мали; як звісно, ми мусіли вже двічі (в 1908. і 1912. р.) мобілізувати ізза Сербії.

18.

Граф Берхгольд до графа Саларія в Петербурзі.

Відень, 24. липня 1914. р.

Я прийняв 24. липня перед полуднем російського дипломатичного справника і запевнив єго, що кладу особлившу вагу на те, щоб єго по змозі як найскорше сповістити про наш крок в Білгороді та вияснити єму в тім ділі наше становище.

Князь Кудашев, дякуючи за сю чемність, не таїв передомною свого занепокоєня задля нашого рішучого виступу проти Сербії, і при тім заприкритив, що в Петербурзі завсіди журили ся тим, чи наш крок не буде мати виду упокорєня Сербії, що не могло би остати в Росії без відпору.

Я старав ся успокоити російського дипломатичного справника в тім напрямі. Нашою метою єсть вияснити неможливе положєне Сербії супроти Монархії та в тій цілі спонукати тамошнє правительство, щоби оно з одної сторони вселюдно вирекло ся змагань проти теперішнього стану Монархії та здавило їх адміністраційними запорядженнями, а з другої сторони дало нам змогу пересвідчити ся про совістне виконанє тих запоряджень. Я виводив довше, яку небезпеку не тільки для ненарушимости Монархії, але і для рівноваги та мира в Європі викликало би оставленє велико-сербської пропаганди в суспокою та як дуже було би се грізне для всіх династій, не наслід і для російської, коли би вкорінив ся погляд, що може остати без кари рух, котрий послугує ся убійством яко способом націоналістичної борби.

Вкінці я покликав ся на те, що ми не маємо на меті здобувати областей, лише тільки вдержати то, що маємо, та що російське правительство повинно зрозуміти се становище.

Князь Кудашев запримітив на се, що не знає становища свого правительства та що єму незвісно, як поставить ся Сербія до поодиноких домагань.

При кінці нашої розмови пан дипломатичний справник зазначив, що не залишить повідомити своє правительство про поясненя, які я дав єму що до нашого кроку, іменно також і в тім напрямі, що ми не маємо наміру упокорювати Сербії.

19.

Граф Берхтольд до ц. і к. амбасадорів у Берлінї, Римі, Парижі, Лондоні, Петербурзі та Царгороді.

Відень, 25. липня 1914. р.

Ваша Експеленція одержують в прилозі заповіджену в обіжній ноті до великих держав збірку доказів, що відносить ся до велико-сербської пропаганди та до єї звязи із сараєвским атентатом.

Прошу Вашу Експеленцію подати сю збірку доказів до відома тамошного правительства.

Меморандум.

Той рух, що вийшов зі Сербії та поклав собі метою відірвати полуднево-словянські части Австро-Угорщини від Монархії, аби сполучити їх зі Сербією в одну державну цілість, сягає в далеку минувшину.

Та пропаганда, що в своїх наконечних цілях остає все тою самою, а змінює тільки свої середники і силу діяльності, осягнула на сербській області найвищий вершок рухливости в часі переселеня, в часі прилуки Босни і Герцеговини. Скидаючи охоронну заслопу таємности, виступила та пропаганда в той час явно, визнаючи свої змаганя, і намагала ся під покровом сербского правительства здійснити свої наміри всіми способами, якими розпоряджала.

Коли уся сербска преса накликала до борби проти Монархії, нападаючи єї ненавистно і подаючи невірні правдиві події, потворили ся побіч инших способів пропаганди стоваришеня, що приготвляли сю борбу.

Серед них визначило ся особливо товариство „Народна одбрана“. Вийшовши з революційного комітета, який тоді єствував, була Одбрана організована яко приватне товариство, але покликали єї до життя військові та цивільні функціонарі Сербії яко організацію, вповні зависиму від міністерства заграничних справ в Білгороді. Основниками Одбрани були між иншими: генерал Божо

Янковіць, колишні міністри Люба Йовановіць, Люба Давидовіць і Велислав Вульовіць, директор державної печатні Жівоїн Дачіць і тодішні капітани, тепер майори, Воя Танкосіць і Мілян Прибічевіць. Се товариство зачеркнуло собі ціль утворити і уоружити ватаги добровольців проти австрійско-угорської монархії для недалекої війни (гляди 2. прилогу).

Наглядний образ тодішньої діяльності Народної одбрани подають між іншими вискази сьвідка, переслуханого в окружнім суді в Сараєві, босаньско-герцеговинського крайна Трифка Крстановіця, що в ту пору пробував в Білгороді і котрого побіч інших осіб з Монархії позискала Народна одбрана на члена комітета (комітачі). З початком 1909. року забрали Крстановіця з іншими членами ватаги в числі яких 140 мужа до школи, уладженої для вивчення банд в Чупрії (в ягодінським повіті). Ту школу вели капітани: Воя Танкосіць і Душан Путиїк, а вчили там виключно сербські офіцери. Генерал Божо Янковіць і капітан Мілян Прибічевіць навирали сей тримісячний курс у правильних відступах часу.

Там вичували будучих комітачі цільно стріляти й метати бомби, підкладати міни, висаджувати желізниці, тунелі та мости і нищити телеграфні проводи. Они мали задачу після приказів своїх старших приміювати новоздобуте знанє в Босні та Герцеговині.

Сею діяльністю Народної одбрани, що йшла зовсім прилюдно і мала підпору сербского правительства, приготовано тоді ватаги до війни проти Австро-Угорщини. Людей з Монархії вводили при тім до зради своєї держави і виховували систематично до того, аби яко сербські висланці, зрадливо нищили середники оборони своєї вітчизни.

Отся доба напастливих забігів скінчила ся заявою, яку сербске правительство зложило 31. марта 1909. Тою заявою погодило ся оно з тим новим міжнародно- і державно-правним ладом, який втворила прилука Босни і Герцеговини, і обіцяло торжественно жити з австрійско-угорскою монархією на будуче у приязних сусідських взаєминах.

Здавало ся, що з тою заявою настав вже кінець для того руху проти Австро-Угорщини, який становив безнастанне жерело несупкою, і що Сербія ступила вже на шлях дійсно дружного зближеня до Монархії. Не маючи помочи від сербского правительства і поборювана ним, як велів обовязок, могла би була та ворожа для Монархії пропаганда остати вже тільки тінию і векорі зовсім занидіти. З другої сторони були би мусіли ті стрічні точки, що заходять помежи полуднево-словянськими частями Монархії та Сербії, на язиковій, етнічній і культурній царині, довести до виконувания спільної культурної праці, перенятої духом взаємної дружби і рівнобіжних інтересів.

Одначе сі дожданя не сповнили ся.

Ворожі для Монархії коромоли тривали дальше і на очах сербского правительства, що не вчинило нічого, аби сей рух здавити,

поширилась і поглибила ся ще більше та пропаганда, звернена проти Австро-Угорщини. Розбудила ся ненависть проти Монархії, а підсилювана все ще більше, стала прямо непримиримою. Народ Сербії звивали проти Австро-Угорщини „до неминучої борби на єї знищенє“, а уживали до того старих способів, які примінили до зміненних відносин і доповнили новими методами. Систематично ткала та пропаганда тасмиччі нитки до полуднево-словинських областей Монархії та приєднувала єї горожан до зради своєї держави.

Передовсім не перестала від того часу сербска преса працювати в тім дусі.

Не менше ніж 81 часописям, що виходять в Сербії, треба було конче відняти поштовий дебіт за їх зміст, що нарушує тутешні карні закони.

Сербські дневники не лишили ненарушеною ніяку з тих карних постанов, що хоронять Достойну Особу Монарха, членів Цісарского Дому і незайманість держави. Деякі пробки сих голосів преси, вибрані з пребогатої маси такого матеріала, і то з всьляків часів, зібрані разом в 1. прилові.

Не входячи в подрібний розбір сих висказів вселюдної гадки в Сербії, треба всеж таки замітити, що прилуку Босни і Герцеґовини представляє ся все як і передше мимо того, що Сербія признала сей акт, якоюсь грабежню, що виконана на Сербії і вимагає зміни. Се є гадка, що пронизує все наново не тільки голоси часописий найострійшого напрямку у всіх відтинках їх неумістних висказів, але ту гадку висказує також не дуже укрито дневник „Самоуправа“, що так близько стоїть до білгородского міністерства заграничних справ (букв. б, 1. прилога).

Також годі не звернути уваги на те, як вихиснувано в публіцистиці подію з 15. червня 1910 в Сараєві, коли Богдан Зераїць виконав атентат на босаньского начальника краю, генерала артилерії Варешаніна.

Як звісно погубив себе Зераїць як раз по тім вчинку, а перед его виконанєм попалив всі свої папери. Серед таких обставин не можна було вповні вияснити мотивів его замаху. Але всеж таки можна було висновувати з відзнак, які у него найдено, що поклоняв ся ідеям Крапоткіна. Також і переведені розвіди вказували на те, що убійник виконав свій злочин, ведучи ся анархістичними поглядами.

Але се таки не здержало сербської преси і она стала величати убійника сербским національним героєм і прихвалювати его вчинок. Що більше „Полїтика“ застерігала ся формально проти того, аби Зераїць мав бути анархістом, і конче хотіла бачити в нїм „геройского Сербина, котрого імя згадувати ме кождий земляк з пошаною і болем“.

„День 18. сернія*) того самого року уважила „Політика“ одвітною нагодою, аби знова займатися атенатом Зераїця, котрого назвиско згадує народ як якусь сьвятоц“ і звеличила атенат навіть віршом (букв. а, 1. прилоги).

Так вихіснувано сей злочин, що не мав нічого спільного з аспіраціями на області Монархії, для ширення сих ідей, а звеличуванем Зераїця признано убіство зовсім виразно похвальним середником і гідним наслідуюваня в борбі о здійсненя сих гадок. Те санкціоноване убіства яко одної з цілком дозволених методів в борбі проти Монархії повтаряє ся пізнійше в часописах оная при обговоріці атената, що єго виконав Юкіць проти королівського комісаря Цувая (букві в, 1. прилоги).

Як раз ті часописи, не тільки розширені в Сербії, але також перепачковані добре з'організованими утаєними способами і до Монархії — як се пізнійше буде виказано — вирабляли в широких масах народа і удержували в чуйности ті настрої, що подавали дуже плідну почву для коромоли товариств, ворожих для Монархії.

Осереднім жерелом сеї агітації, веденої товариствами, була „Народна одбрана“. Ті самі люди, що в часі прилуки Босни і Герцеговини стояли на чолі товариства, кермували ним також і тепер; як і свого часу, так тепер знова бачимо найбільше енергічними і найдіяльнішими організаторами найзайльших противників Монархії: генерала Божа Янковіця, директора державної печатні Живоїна Дачіця і майорів Міляна Прибічевіця і Вою Танкосіця. Народна одбрана, поставлена своєю організацією на ширшій і глибшій підвалині, а гієрархічно дуже строго уладжена (гляди 2. прилогу п. н. „Організація“), посідала векорі до 400 виділів, що розвинули дуже жваву агітацію.

До сего прилучило ся, що „Народна одбрана“ війшла в найтіснійші взаємини зі стрілецьким союзом (762 товариств), зі сокільським союзом „Душан Сильний“ (з 2500 членів), з олімпійським клубом, з товариством іадців „Князь Михайло“, з ловецьким союзом і Лігою культури, а кромі того приняла до своєї служби і численні інші товариства, що ведені „Народною одбраною“ і нею підпомагані, всі працюють в єї зміслі. Ті товариства, працюючи все взаїмно для одної цілі, злили ся формально так, що нині они властиво тільки члени одного тіла „Народної одбрани“.

Так обснувала „Народна одбрана“ цілу Сербію густою сіттю агітації, котрою пірвала за собою всіх переїмливих для таких ідей.

Але, який є дух, в котрім працює „Народна одбрана“, се виходить доволі ясно вже зі самих єї урядових товариських оповісток.

Виступаючи в постановах свого устава в одежі культурного товариства, котрому залежить тільки на духовім і тілеснім розвитку населеня Сербії та на господарськєм єго скріпленю, розкриває „Народна одбрана“ в своїм товариськєм брґані (гляди 2. прилогу) дійсну

*) День уродив Єго ц. і к. Апостольської Величности.

і одинокую причину свого естования, свою т. зв. „обновлену (зреорганізовану) програму“, а іменно:

У „фанатичній і неумолимій праці“ голосити сербському народови „святую правду“ під тим позором, що Сербам хоче Монархія „забрати їх свободу і мову, ба навіть Сербію розбити“, а та правда звучить, що се неухилима конечність вести проти Австро-Угорщини, сего „першого і найбільшого ворога Сербії“, „борбу рушницями і пушками на знищенє того ворога“, а народ приготувляти до сеї борби „всеїми способами“; ту борбу треба вести „в цілі визвола закріпощених областей“, де гине „7,000.000 братів під ворожим ярмом“.

Виключно на службі сеї ідеї стоять „культурні змаганя“ Народної одбрани і мають з’організувати і виховати народ до тої вимрїтої борби на знищенє Монархії.

В тім самім дусі трудять ся також і всі товариства, звязані з Народною одбраною, а на те може служити приміром крагуевацкій Сокол (гляди 3. прилогу).

Так, як в Народній одбрані, стоять також і тут на чолі офіцери, професори і державні урядники.

В промові, якою предсїдник товариства май́ор Ковачевиць відкрив річні збори в 1914-ім році, не згадує він зовсім про руханку, що прецінь є властивою ціллю Сокольства і займає ся виключно „приготованєм до борби проти небезпечного, безсердечного, ласого, влізливого і пажерливого ворога на півночи“, що „забирає міліонам сербских братів свободу і право і держить їх в рабстві і кайданах“.

У звіті з управи сего товариства уступають річеві виводи зовсім на задній плян, а ріжні кличі вказують дійсну „ціль змагань управи“, а іменно: приготувити національний розвиток і скріпленє „угнетеної народности“ в тій цілі, аби змогла докінчити „невиконану ще програму, незроблену ще роботу“ і довершити того „великого діла, що відіграє ся в найближнім часі“, а се є: „визвіл братів, що живуть по тамтїм боці Дріни і терплять муки Розпнятого“.

Навіть скарбник використовує свій касовий звіт до поклика, аби „виховувати Соколів, що в силі принести волю невизволенным єще братам“.

Так само, як в Народній одбрані не становлять єї цілі культурні змаганя, так і Сокольство не має на меті виключно руханки. Се тільки середник у службі тої самої пропаганди, яку ведуть з тими самими гадками, ба навіть майже тими самими словами.

Коли отже Народна одбрана взиває „народ“ до борби на знищенє Монархії, то звертає ся она не тільки до народа в Сербії, але і до всіх полуднево-словянських народностей. Бож „Народна одбрана“ уважає полуднево-словянські області Монархії „нашими покореними сербскими областями (гляди також 4. прилогу). Отже і полуднево-словянські народи Монархії мають брати участь „в тій національній праці“; отже і по другім боці сербської границі має ся виконувати ту „здорову конечну роботу“. Також і на області

Монархії глядять Народна одбрана „героїв до сеї сьвятої борби“, а тим має присьвічувати Обіліць, убійник Мурада, яко примір національної жертволюбности, гідний наслідуваня.

Але, аби заохотити „братів поза Сербією“ до участі в „праці приватного почину“, удержує Народна одбрана жваві взаємини з „братами поза границею“. Якого рода ті зносини, не каже брған товариства, певно для того, бо се належить до тої часті „усеї праці“, котрої „з многих причин не можна і не сьміє ся подавати“.

Як широкою є та галузь діяльности Народної одбрани, дасть ся пізнати з тої обставини, що, як осередний виділ Одбрани, так і поодинокі єї окружні виділи посідають окремі секції „для заграничних справ“.

Та „загранична“ діяльність Народної одбрани та єї союзників-товариств є вельми всесторонна.

Зглядно найменше небезпечними середниками сеї агітації, бо їх власть може сконтролювати, суть подорожі з викладами, що їх піднімають визначні члени Народної одбрани до полуднево-східних частій Монархії, де они у всьляких товариствах обговорюють національні та культурні питання. Сі виклади подають промовцям нагоду, якої они глядять і що становить найважійшу часть тих подорожей, говорити півслівцями і зворотами, понятними для знавця, іменно говорити в зміслі правдивих змагань сих товариств.

Посеред сих висланців займає побіч інших визначне місце і згаданий вже кількакратно директор сербскої державної печатні, Жівоїн Дачиць, той сам, що 8. серпня 1909 видав „поклик“ до сербского народа, де на Австро-Угорщину вказав яко на ворога Сербії і пригадував приготувати борбу з Монархією. Кількакратно їздив Дачиць на агітації до полуднево-східних частій австрійско-угорскої монархії. При таким викладі в Карльовці (1912) закинув він навіть свою обережність, яку впрочім заховував, і виступив прямо за „здуюкою всьх Сербів проти спільного ворога“, яким представляв Австро-Угорщину в натяках, котрих годі не зрозуміти.

Більше сумнівними є взаємини, навязані сербскими корпораціями, що працюють в дусі Народної одбрани з товариствами в Монархії під плащиком спільности інтересів і культури, бо взаїмні депутаційні або корпораційні відвідини сих товариств вихісновують Серби до всьляких коромол, ворожих Монархії, яких власть не в силі точно прослідити.

І так приміром відпоручник Народної одбрани, висланий на звісне сараєвске сьвято товариства „Просвети“ у вересні 1912. р., не бояв ся (гляди 6. прилогу) приєднувати при тій нагоді потайки босаньских членів для сего товариства. Висилка заступника крагуєвацкого Сокола на се сьвято мала сказати „братям“ в Босні (як видко з 3. прилоги): „Ми про Вас не забули; крила шумадійского Сокола є могутчі“, а се є гадка, що в тайних зносинах найде зовсім инакший вислів, більше підхожий до перше представлених змагань сего товариства. Що дотичить подій, які лучають ся при таких

сходинах на області Сербії, то ц. і к. власти не мають очевидно цілком певних вістей, а хіба тільки довіренні, що в тих разгах тільки з трудностю дають ся провирити. У звязи з тим ялоб ся згадати про відвідини загребских студентів в Сербії в цьвітні 1912. р., коли те по сербским боці уладжено офіційально війсковий приєм для тих гостей, ба навіть відбула ся парада війска в честь тих студентів, а те було такою суєстивною демонстрацією, що звіт управи крагуевацкогo Сокола міг сказати, що „ся подія означає почин і зародень великого діла, яке здійснить ся в найблизшій будучині“, „він доспіє, як душа народа ще більше здвигне ся“, „аж не буде вже ніяких перепон, котрих не була би в силі розбити“.

Що йно недавно дійшло до відома властей Монархії, що Соколи Сербії призначили деякі схожі корпорації в Монархії на те, аби з'єдинити ся з ними в союз, що поки що удержано в тайні; характер сего союза ще доси невияснений, бо розвіди в тім напрямі тривають ще дальше. Всеж таки з дотеперішних вислідів тих розвідів можна висновувати, що і ту попало ся на слід одного з тих шляхів, яким націлює ся в Монархії поодиноким гурткам уведених і збаламучених — підривні заходи сербских Соколів та їх друзів.

Але та пропаганда, обчислена на ширші круги населеня і більше підготовна уступає що до свого значіння на дальший плян супроти тої „заграничної роботи“, яку сповняє Народна одбрана, агітуючи від одиниці до одиниці. Ту є та царина, де глядіти найсумнійших наслідків тої агітації.

Своїми тайними повірниками та висланцями несе она їд підбурюваня в круги дорослих, а також і в круги молодіжи, що не має належного суду.

Так приміром з намови Міляна Прибічевіца опустили службу при війску в Монархії серед вельми сумнівних обставин офіцери гонведів В. Б., Д. К., В. Н. і хорватско-славонський поручник жандармерії В. К. Они пішли до Сербії, де між тим деякі з них бачуть, що завели ся в своїх надіях, і бодай часть їх думає вернути назад до зрадженої вітчизни.

Агітація, занесена зі Сербії до середних шкіл Хорватії та Босни, є на жаль так звисна, що не треба подавати примірів. Але менше є звисно, що виключених з хорватских і босаських шкіл за тяжкі дисциплінарні провини приймають в Сербії з відкритими раменами, часто навіть запомагають з державних васобів і виховують на ворогів Монархії. Сербські школи з їх підручниками, ворожими для Монархії, та великим числом професорів і учителів, що працюють в рядах Народної одбрани, є дійсно пригодними заведеннями до виховуваня таких адептів. Особливо замітний случай сего рода нехай послужить тут на примір. В марті 1914. р. виключено кількох учеників учительської семинарії в Пакрацу (в Хорватії) за змову (штрайк). Виключені звернули ся до Сербії, де їм по части

надано сейчас посади учителів, а по часті приміщено в учительській семінарії. Маючи звязи з кругами, ворожими Монархії, заявив один з тих виключених прилюдно: „Він і єго одноступці дадуть доказ в часі побуту Архикнязя-Наслідника престолоа в Босні, що Босна то сербска країна.“ Доновнюючи се, слід зазначити яко вельми замітне, що королівско-сербський окружний префект в Країні трьом таким дуже скомпромітованим студентам як раз в часі прияви архикнязя Франца Фердинанда в Босні видав сербські пашпорти, в яких назвав їх невільно сербськими горожанами, хоч мусів знати, що они австрійські Хорвати. Маючи ті пашпорти, встигли ті три семінаристи дістати ся непомічено до Монархії, де їх одначе пізнали і прихватили.

Але те все ще далеко не вичерпало образу „заграничної“ діяльності Народноі одбрани.

Вже від довшого часу мало ц. і к. правительство довірениі вісти про те, що Народна одбрана приготовляє ту бажану нею війну проти Монархії також і військово о стілько, що удержує в Монархії висланців, котрі, після звичайного способу ватаг, мають в часі вибуху ворожнечі нищити перевозові середники і уладженя та викликувати рухавки і пострах (гляди 7. прилогу).

Карне поступованє, введене в 1913. році окружним судом в Сараєві проти Йова Ягличіця о злочин шпигунства (6. прилога), потвердило єї довірениі вісти. Так, як в часі основи Народної одбрани, так і нині ще єсть єї програмою приготовляти війну при помочи ватаг, а на доповненє сего розвинула она єще шпигунську діяльність.

Тим чином нинішня т. зв. „обновлена програма“ Народної одбрани є на ділі розширеною програмою: приготовляти проти Монархії „борбу на єї вищненє“, ту борбу викликати, а відтак онять розвинути „старий черволий прапор Народноі одбрани“.

Із сєї атмосфери явно і потайки єяної вражди проти Монархії, у звязи з агітацією, що не почуває ся до ніякої відвічальности, уважає в борбі проти Австро-Угорщини всі середники за дозволені і зовсім без жаху поручає при тим просте убійство на найуспішнійший середник, мусіли наконєць вийти також і без дальшої помочи ворожих для Монархії кругів Сербії поодинокі акти тероризма.

8. червня 1912. р. стрілив Лука Юкіць на королівського комісаря в Загребі Чуває і поцїлив смертельно банатского радника Гервоїця, що сидів в повозці. Втікаючи, застрілив Юкіць одного поліціянта, що гонив за ним, а двох дальших ранив.

Як звісно з прилюдної головної розправи висказав Юкіць гадки, що єуть основою плянів, ширених Народною одбраною. Хоч Юкіць носив ся вже від якогось часу з плянами атентата, то єї пляни прецїнь досїшли що йно тоді, як він взяв участь 18. цвїтня 1912. р. в поїзді загребських студентів до Білгорода. При шумних торжествах, уладжених на честь гостей, ввійшов Юкіць у зносини з ріжними людьми, що належали до круга Народноі одбрани, і вів

з ними політичні розговори. Кілька днів пізніше опинився Юкіць опять в Білгороді і тут дістав від якогось сербського майора бомбу, а від якогось товариша бравніні, котрим виконав атентат.

Як осудили знавці, найдена в Загребі бомба була вироблена в арсеналі до військових ціліл.

Ще був свіжо в пам'яті заговор Юкіця, як 18. серпня 1913. р. Стефан Дойчіць, що приїхав з Америки, виконав в Загребі атентат проти королівського комісара барона Скерлеча. Се був злочин, що вийшов з організованого зі Сербії під'юджувания полудневих Словян, живучих в Америці, і був також ділом „заграничної“ пропаганди Народної одбрани та її одномишленників.

Брошура Сербина Т. Дімітрєвіця, печатана в Чикаго п. н.: „Натраг у старо огнисте ваше“, що містить в собі роз'юздані напади на Его ц. і к. Апостольську Величність і зазив до Сербів Монархії, аби з огляду на свій скорий визвіл мандрували до Сербії, показує рівнобіжність сеї пропаганди, веденої в Америці з повною свободою рухів, із пропагандою, що кермована зі Сербії, перенесла ся звідтам на області Монархії.

І знова, ледви минув рік, був Загреб видом атентата, що сим разом не вдав ся.

20. мая 1914. р. намагав ся Яків Шефер в загребскім театрі виконати атентат на бана барона Скерлеча, в чім спинив его в послідній хвилі поліційний урядник. Слідство виказало, що був заговор, якого душею був Рудольф Герцігоня. З висказів Герцігоні і п'ятох спів'обжалованих вийшло на яву, що також і сеї атентат мав жерело в Сербії.

Герцігоня, що брав участь в неудачних заходах для визволу Юкіця, утік до Сербії (жовтень 1912), де він спільно зі своїм товаришем Марояном Якішцем зносив ся з членами комітета (комітатчі) і членами Народної одбрани. Як вже часто бувало у молодечих умів, що попали в горячку, займаючи ся вчасно питаннями політики, зродили і сеї зносини, що неували молодіж, самі нещасні наслідки. Герцігоня вернув назад із заповітом, голошеним в Білгороді, що полуднево-словянські краї Австро-Угорщини мусять бути відлучені від Монархії, а з'єдинені з королівством. До того пересяк він в тім крузі, де там обертав ся, тим правилом, що та ціль дасть ся осягнути виконуванем атентатів на високо поставлені личности і передових політиків Монархії, бо она взагалі може бути здійснена тільки сим способом.

В тім зміслі впливав відтак Герцігоня в Загребі на своїх приятелів, з котрих деяких позискав для своїх замислів. На першім пляні его замислів було: виконати атентат на наслідника престола Архикназя Франца Фердинанда.

Кілька місяців передтим ведено проти Луки Алїновіця розсліди за его пропаганду головної зради. В тоці сего поступованя висказали три свідки, що Алїновіць заявив перед ними, що

в 1913. році в Білгороді виплатила ему Народна одбрана 100 дінарів на цілі пропаганди, а особливо на виконане атентата на Архикнязя Франца Фердинанда, а таку саму суму дістав він від тайної студентської єдноти.

З того слідно, як злочинна агітація Народної одбрани та її однодумців зосереднювала ся в останній добі на особу Архикнязя Фердинанда.

Із усіх тих справджених відносин доходить ся до висновка, що Народна одбрана і згуртовані довкола неї круги Сербії, які кипіли враждою до Монархії, уважали вже від якогось часу, що наспіла хвиля, аби розширювані нею погляди чинно здійснити.

Але замітна при тій та обставина, що Народна одбрана вдоволена ся при тій самою понукою до таких вчинків, а там, де її понуки упали на плідну почву, подавала тільки матеріяльні помічні середники до їх здійсненя, але одиноку небезпечну ролю при сій пропаганді вчинку підсунула виключно під'юдженій собою і уведеній молодіжи Монархії і та молодіж сама має поносити тягарі сего сумного „геройства“.

Усі черти сеї коромоли находять ся знова в історії укнованя сего вельми печального атентата з 28. червня (8. прилога).

Принцип і Грабеж, се типи молодіжи, затроєної вже на шкільній лавці думками Народної одбрани.

В Білгороді обертав ся Принцип серед гуртка студентів, що одушевляли ся тими думками, і там носив ся вже він з плянами заговора проти достойного архикнязя престолонаслідника Франца Фердинанда, проти котрого тоді з приводу Ёго подорожи до прилучених країв особливо означила ся вражда елементів Сербії, що настроєні проти Монархії.

До него прилучив ся Чабріновіць, що обертав ся в тій самім крузі. Змінчиві, радикально-революційні погляди Чабріновіця звернули ся після его власного призваня під впливом его окруженя в Білгороді і читаня сербских часописий до такого самого ворожого для Монархії напрямку, що склонює ся до пропаганди вчинку.

Грабеж уляг з огляду на подібні пересвідченя дуже скоро сему окруженю, в яке доперва пізнійше попав.

Але як небудь сеї заговорі укновано і хотий заговорники мали сильну постанову виконати атентат, то всеж таки не було би дійшло до его виконаня, коли би не знайшли ся люди, подібно як у случаю Юкіця, що подали заговорникам середники до виконаня атентата, бо, як Принцип і Чабріновіць виразно посвідчили, не мали потрібного оружя, а також не ставало їм гроша, аби оруже купити.

Цікаво отже знати, де заговорники старали ся придбати потрібні орудя. Мілян Прибічевіць і Живоїн Дачіць, сї два провідники Народної одбрани були перші, про котрих згадали они у своїй потребі як на певних помічників, мабуть тому, що в кругах охочих до атентатів стало вже традицією: діставати орудя до убійств від сих представників Народної одбрани. Тільки той случай, що сих

обох мужів не було в ту пору в Білгороді, ударемнив виправді їх плян, але Принцип і Чабріновіць не були ддятого в ніякім клопоті і знайшли иншу поміч в особі Міляна Цігановіця, бувшого комітачі, тепер урядника сербської дирекції желізниць в Білгороді. Цігановіць се так само діяльний член Народної одбрани, що виринає в єї літописи вперве в 1909. році яко ученик чупрійської школи ддя ватажків (5. прилога). Принцип і Чабріновіць не завели ся справді в своїм ожидаю, бо у Цігановіця найшли сейчас ту поміч, о яку просили.

Цігановіць, а за єго посередю єго приятель, кількакратно вже згадуваний королівско-сербський майор, Воя Танкосіць, також один з проводирів Народної одбрани, що в 1908. році був провідником чупрійської школи банд (5. прилога), станули отже духовими провідниками і рінучими помічниками на чолі заговора, котрий они одобрили з відражаючою легкодушністю яко річ самозрозумілу, і те знаменує моральні прикмети цілого руху, ворожого ддя Монархії. Тільки один незначний сумнів мали они спершу, а іменно, чи ті три заговірники справді сильно рінчили зважити ся на те діло; але той сумнів уступив скоро при їх сутестивній помочи. Опісля були вже готові до всякої підмоги. Танкосіць доставив 4 бравнініи зі стріливом і гроші на дорогу; 6 ручних гранатів зі сербских припасів ддя армії становили доповненє потрібного уоружєня, а се оруже своїм складом і походженєм пригадує вповні случай Юкіця. Боячи ся о успіх сих заходів, звелів Танкосіць навчити заговірників цільно стріляти, а тої задачі підняв ся Цігановіць зі звісним успіхом. Але якусь окрему непрошену печаливість обявили Танкосіць і Цігановіць, аби той заговор заховати в тайні: они дали їм ціянкалі з тою поукою, аби виновники потроїли ся по доконанім атентаті; се був акт особлившої дбалости, що в першій ряді мусів їм самим принести хосєн, бо збереженє тайни ухияло від них ще й невелику небезпеку, на яку мусїли наразити ся, піднимаючи таке діло. Певна смерть ддя жертв їх покуси, а цілковита безпека ддя себе самих; се вже звісний клич Народної одбрани.

Аби виконанє атентата вчинити можливим, треба було бомб і оруже перепачкувати непомітно до Босни. І тут помагає Цігановіць; він приписує заговірникам точну дорогу переправи і, аби могли перекрасти ся до Босни, забезпечує їм поміч сербских граничних властей. Спосіб, як ся переправа, котру сам Принцип назвав „містичною“, була з'організована і переведена, велить не сумнівати ся, що се був добре приготований таємний шлях, яким часто ходили ддя укритих цілий Народної одбрани. Із самозрозумілістю і певністю, що може виходити тільки з давної звички, віддали граничні капітани в Шабацу і Ложницї свій службовий апарат на послуги до сеї ціли. Без ніяких перепон відбула ся та таємнича переправа з єї зложеною системою, провідники зміняли ся раз-враз і неначе чародійною силою покликані були все там, де їх було потреба. Не питаючи о ціли сеї замітної подорожи кількох незрілих

студентів, пустили сербські власти в рух сей гладко дійсуючий апарат на приказ колишнього комітаті і низшого желізничого урядника Цігановіця. Впрочім їм не треба було питати, бо після одержаних указок було їм вповні ясно, що тут знова ходить о виконанє якоїсь „місії“ Народної одбрани. Прецінь на вид арсенала бомб і револьверів скарбовий стражник Ірбіць усьміхнув ся тільки ласкаво на знак згоди; се чей достаточний доказ на те, як ті люди на сім „шлясі“ звикли були бачити такі переначковувані предмети.

Тяжка вина впала на королівско-сербске правительство через те, що оно допустило до всіх тих подій.

Хоч обовязане удержувати дружні сусідські відносини з Австро-Угорщиною, дозволило оно своїй пресі ширити ненависть проти Монархії; оно дозволило, аби товариства, ествуючі на области Сербії, вели під кермою високих офіцирів, державних урядників, учителів і судиїв вселюдну коромоду проти Монархії, що змагає до зревольтованя єї горожан; оно не перепинило, аби мужі, що стоять на чолі військової і цивільної управи Сербії, мужі, котрих морально нічо не здержує, затроювали вселюдну совість до тої степені, що для неї в тій борбі просте скритовбійство видає ся найліпшим оружем.

1. прилога.

Голоси сербскої преси.

- а) „Політика“ подала 18. серпня 1910. р. з приводу дня 80. уродин Єго ц. і к. Апостольскої Величности великий образ Богдана Зерайця, що два місяці перед тим виконав атентат проти начальника Босни барона Варешаніна. В принадлежнім до сего артикулі сказано: „Перед двома місяцями, 2. червня (ст. ст.), як раз в день відкритя босаньско-герцеговиньского сойму, намагав ся молодий Сербин, студент Богдан Зерайць в Сараєві вбити намісника Босни і Герцеговини генерала Маріяна Варешаніна. Пять стрілів післяв Зерайць за сим ренеґатом, що забезпечив собі свою карієру в славнім повстаню в Раковиці, проливши кров своїх рідних братів; якимсь дивним случаем не вдало ся єго згладити. Тоді той хоробрий і свідомий Зерайць стрілив собі в голову шестий і послідний раз і впав на місці мертвий. У Відні поняли дуже добре, що Зерайць виконав сей атентат не диятого, що читав московскі і революційні письма, але тому, що він вчинив те, будучи благородним нащадком народа, котрий тим кровавим вчинком хотів запротестувати проти влади чужинців. Тому старали ся они зацитькати по змозі як найскорше цілу справу і проти свого звичаю уникнути всякого розголоєу,

що був би скомпромітував ще більше австрійське володінє в Босні та Герцеговині. У Відні бажали собі, аби затерти всяку пам'ять про Зераїця і відказати єго атентатови всякого значіння. Але як раз сей страх перед мертвим Зераїцем і заборона, аби єго назвиска не згадувати по цілій Босні та Герцеговині, спричинили, що єго назвиско згадує народ як яку сьвятоц, а нині, 18. серпня, може ще більше, як коли иноді.

Сьогодні сьвітимо і ми сьвічку на єго гробі та кличемо:
„Честь Зераїцю!“

Опісля слідував вірш, якого зміст в перекладі звучить ось так:

„Босна живе, ще не вмерла,
Надармо Ви похоронили єї тіло;
Закована жертва динє огнем,
Ще не пора сьпівати похоронну пісню.
Сатановою рукою випорпали Ви мерцєви яму,
Але той мерлець живий не хоче йти в могилу;
Чи Ти чув, Цісарю? в тім поблиску револьвера
Свищуть оловяні кулі проти Твого престола!
Се не раби-невольники, се та гарна воля-свобода,
Що сіяє зі сьміливої руки поневоленого!
Чого дріжить так ся страшна Голгофта?
Петро витягнув сьвій меч боронити Христа!
Опала єго рука, але з єго крові
Здвигнуть ся тисячі хоробрих рук;
Сей постріл був тільки першим вістуном
Величавого Воскрєсеня по муках Голгофти.“

- б) 8. жовтня 1910. р. подали дневники „Політика“ і „Малий Журнал“ в приводу роковин прилуки (анексії) Босни і Герцеговини („М. Журнал“ в чорних обвідках) артикули, що містили сильні напасти проти Австро-Угорщини. Європа мусить пересьвідчити ся, що сербський народ все ще думає про відплату. День відплати мусить прийти, запорукою сєго суть горячкові зусилля Сербії в цілі організації своєї оружної сили, як і настрій та вражда сербского народа проти сусідної монархії.

З того самого приводу писала „Самоуправа“ 9. жовтня 1910. р.: „Лайка і ексцеси то невластивий спосіб, аби об'являти правдивий патріотизм. Тільки тиха і достойна праця веде до цілі!“

- в) 18. цьвітня 1911. р. писала „Політика“: „Крім кількох циніків не бажав би собі в Сербії ніхто, аби король Петро їхав до Відня чи Будапешта. Прилукою Босни і Герцеговини знищено раз на завсїди змогу дружби помежи Сербією а Австро-Угорщиною. Се відчуває кожний Сербин“.

- г) „Білгородські Новини“ писали 18. цьвітня 1911. р.: „Також переважна часть правительственных мужів не похваляє задуманих

відвідин Короля Петра у Цісаря Франца Йосифа. Се вповні понятно, що страшне обуренє оволоділо всіми Сербами з причини пляна сеї подорожи Короля.

д) „Малий Журнал“ з 19. цвітня 1911. р. пише: „Відвідини Короля Петра у Володаря Австро-Угорщини були би обидою всеї сербської народности. Наслідком сих відвідин стратила би Сербія право до ролі Піємонта. Інтереси Сербії не можуть ніколи годити ся з інтересами Австрії“.

е) 23. цвітня 1911. р. виводять дневники: „Політика“, „Малий Журнал“, „Трибуна“, „Білгородські Новини“ і „Вечірні Новини“ що до пляна королівських відвідин на віденськім Дворі: Пожежи Сербією і Австро-Угорщиною не може бути ніколи приятни. Тому задумані відвідини Короля Петра є для Сербії „соромною капітуляцією“, „упокоренєм Сербії“, „торжественним санкціонованєм усіх злочинів і лиходійств, яких Австро-Угорщина допустила ся супроти Сербії і сербского народа“.

є) 18. цвітня 1912. р. пише „Трговинський Гласник“ в артикулі під наголовком „Розпад Австрії“, іменно: „В Австро-Угорщині валить ся всьо на всі боки. Що по тамтїм боцї Дунаю і Сави діє ся, се вже не німецке, мадярске, чеське або хорватське пересиленє, се є вже загальна австрійська криза, ба навіть криза династії. Ми Сербі можемо з вдоволенєм призирати ся такому ходови дїл в Австрії“.

ж) „Балкан“ нападає Австро-Угорщину в артикулі під наголовком „Границі Альбанії“ слідуєчими словами: Коли Европа за слаба спинити Австрію, то Черногора і Сербія зроблять те, звиваючи Австрію: „Стій, дальше се не піде! Війна межі Австро-Угорщиною і Сербією стала неухилимою конечностию. Ми рознаювали вже турецьку державу, а тепер розберемо і Австрію. Одну війну ми скінчили, а тепер стоїмо перед другою.“

з) „Вечірні Новини“ з 22. цвітня 1913. р. звертають ся з покликком до сербської подорожної публіки і до сербських купців, аби бойкотувати спілку парохідної плавби по Дунаю. Ніхто не повинен їздити кораблями сеї австрійської спілки ні ведіти перевозити товарів. Всіх тих, що се робили би, карав би дотичний комітєт гривнами. Сї гроші мали би впливати до каси комітачів і були би призначені на будучу війну в Австрію.

и) „Трибуна“ з 26. мая 1913. р. пише з тої нагоди, як Австро-Угорщина забрала островець Ада Кале: „Чорно-жовта злочинна Австрія виконала знова розбишацкий трік. Се є такий злодій, що, як не в силі вкрасти цілого міха з грїшми, то вдоволить ся навіть одним дїнаром“.

і) 10. червня 1913. р. з нагоди роковин атентата на королівского комісаря в Загребі, посвятили сербські дневники памяти заговірника, студента Луки Юкіця, окремі артикули. В однім артикулі пише „Правда“: „Се мусить боліти в глибині душі, що не

кождий так постунив, як наш Юкіць. Ми не маємо більше Юкіця, але ми маємо ту ненависть, маємо ту лють, сьогодні посідаємо 10 мільонів таких Юкіців. Ми глибоко переконані, що Юкіць векорі почує крізь своє тюремне вікно послідній вистріл пушки за свободу“.

к) „Малий Журнал“ зі 7. жовтня 1913. р. приносить передовицю, в якій відказує Австро-Угорщині права до ествованя і звизає словянські народности Австрії, аби підпирали ту заціну борбу, котру Сербія задумує почати.

л) „Піємонт“ з 8. жовтня 1913. р. пише в день роковин придуки: „Нині минає 5 літ, як цісарским декретом розширено суверенність скептра Габсбургів на Босну і Герцеговину. Той біль, який заповідяно сего дня сербському народови, відчувати ме сербський народ ще цілі десятиліття. Опозорений і знищений стогнав сербський народ у своїй розпуці. Народ присягає піметити ся, аби лицарским кроком добити ся свободи. Сей день розбудив знова приспану вже енергію, а воскресний герой добе ся колись свободи. Нині, коли сербські могили окрашують старі сербські країни, коли сербска кіннота топтала по боввицях Македонії та Старосербії, сербський народ, покінчивши свої задачі на полудні, звертає ся в противний бік, звідки чути стони і плач сербського брата, де правлять шибеницею. Ті сербські воїни, що днесь борються в Душановій державі з тими Альбанцями, котрих підбурила проти нас держава, що забрала нам Босну та Герцеговину, зложили нині обіт, що постоять проти „другої Туреччини“ так само, як постояли за Божою помічю проти балканської Туреччини. Они обітують се і мають надію, що день мести наближає ся. Одна Туреччина пропала. Ласкавий сербський Господь дасть, що і друга Туреччина щезне!“

м) „Малий Журнал“ з 4. листопада 1913. р. пише: „Кожде змаганє наближити ся до Австро-Угорщини рівнає ся зраді на сербським народі. Сербія мусить погодити ся з фактами і мати все перед очима, що в Австро-Угорщині має найнебезпечнішого ворога, котрого всякою силою побороувати — мусить бути найсвятійшим обовязком кожного сербського правительства.“

н) 14. січня 1914. р. пише „Правда“: „Наші новорічні бажаня посилаємо в першій ряді нашим братам, що єще не на волі і стогнуть під чужим ярмом. Нехай Серби заждуть: по Косові прийшло Куманово, а наш побідний похід ще не скінчений.“

о) „Новости“ з 18. січня 1914. р. подали обравець водосєвятія в Босні зі слідуючою допискою: „Також і там, де Серби стогнуть під чужим ярмом, заховують свої звичаї, аж день свободи стріне їх в піднеслім одушевленю.“

и) „Застава“ признає в січні 1914. р.: „Сербія загриває австрійско-угорських Сербів до революції.“

р) „Малий Журнал“ з 9. марта 1914. р. пише: „Сербія не в силі ніколи забути Францови Фердинандови того побряскуваня шаблею при нагоді справи Скодрі (Скутарі).“

- c) 4. цвітня 1914. р. пише „Застава“: „Австрійські державні мужі, що ведуть тільки політику ненависти, бюрократську, а не політику в поглядом на будучину, готовлять самі упадок своєї держави.“
- ш) „Правда“ з 8. цвітня 1914. р. пише: „Австрія втратила нині своє право до естования.“
- у) У Великодних числах (цвітень 1914) висловлюють всі сербські часописи надію, що також і невизволені братя під ярмом празнувати муть вскорі веселі свята Воскресеня.
- ф) В „Трибуні“ з 23. цвітня 1914. р. пишуть: „Миротворці винайшли нове знамя „патріотизма Європи“. Але сю програму можна здійснити тільки тоді, як Австрію розберуть.“
- х) „Малий Журнал“ з 12. мая 1914. р. пише: „Що в приватнім життю називає ся злочином, те в Австрії зветь політикою. Історія знає одну потвору, а та потвора зве ся Австрією.“

2. прилога.

Випись з брґана, видаваного осередним виділом товариства „Народна одбрана“ під тою самою назвою (Народна одбрана, ізданије стредішног одбора народне одбране. Београд, 1911. Нова штампарија „Давідовіць“, Дечанска улїца бр. 14. Люб. Давідовіця.)

В короткім вступі перш усього замічає ся, що та брошура „не єсть повним, вичерпуючим образом усеї праці Народної одбрани, бо се із многих причин не може і не сьміє бути“.

Ся брошура поділена на три части, з котрих перша складає ся з XIV-ьох глав і обнимає програму діяльности, друга подає звіт з діяльности товариства, а в третій подані приміри для організації подібних заграничних товариств.

В I. главі „Основини і діяльність першої Народної одбрани“ є замітка, що се товариство основано з приводу того движєня серед народа, що проявило ся в Сербії наслідком прилуки Босни і Герцєговини, і то у слїдуючих цілях:

1. аби піднести національне чувство, єго підбадьорити і скріпити,
2. записувати і збирати добровольців,
3. потворити тактичні відділи добровольців та їх приспособити до оружного виступу,
4. збирати добровільні датки, гроші та інші потрібні предмети для здійсненя сеї задачі,
5. з'організувати, уоружити і вимуштрувати окремі повстанчі відділи (комітети), призначені до окремого і самостійного ведєня війни,
6. розвинути діяльність у всіх інших напрямх оборони сербского народа.

Нав'язуючи до того, зазначає ся, що сій цілій праці товариства положили вже кінець великі держави тим, що признали прилуку остаточно, по чім приступлено до реорганізації програми і до нової праці, задержуючи її на дальше доселішній устрій товариства, аби „червоний воєнний прапор Народної одбрани можна було розвинути опять, коли би повторила ся знова подібна нагода“.

В II-ій главі: „Нинішня нова Народна одбрана“ сказано: „В часі прилуки досвідчили ми, що Сербія не приготована до борби, до якої змушують її відносини, і що та борба, до котрої має стати Сербія, о много грізнійша і тяжша, ніж гадало ся; прилука була тільки одним з тих ударів, який вороги Сербії вимірили проти сеї країни, се був удар, який попередили вже многи інші удари, а за тим підуть ще й дальші. Аби отже новий напад на Сербію не застав її знова неприготованою, треба конче приготувлятися, працювати“. Ціллю сеї „праці“, котру переводити ме ся в як найширших кругах народа, ставить ся заходи, аби приготувити народ до борби у всіх напрямх національної роботи одвітно до нинішних вимог часу, а на середники до тої мети вказує ся: „аби скріпляти національну самовіжу, відбувати тілесні вправи, змагати до господарского гаразду і до здоров'я, двигати культуру і пр.“, „о скільки на сій області може і мусть працювати побіч держави поодинокі людина і ціла суспільність“.

III. глава: „Три головні задачі“ починає ся тим, що прилука виказала, що національна самовіжа в Сербії не є так сильною, як се повинно бути в державі, котра, становлячи малу частину 3,000.000, має бути надією і підпорою для сімох мільонів сербского народу, який остає під ярмом. Тому першою задачею товариства є скріпляти національну самовіжу. Другою задачею є плекати тілесні вправи, а третою вихиснувати як слід ту спортову діяльність.

В IV. главі: „Про стріляне“ підносить ся вартість доброго виобразованя в цільнім стріляю особливо для сербских відносин, бо там триває військове вивченє тільки 6 місяців. З отсих виводів висновано слідуєчий висказ:

„Проти нового удару, як колись була прилука, мусть виступити нова Сербія, де кождий Сербин від дитини до старця є стрільцем.“

V. глава, що говорить про „відношенє Народної одбрани до сокілства“, починає ся загальним культурно-політичним викладом про условини сил держав. При тім вказує ся на упадок Туреччини, а в звязи з тим сказано:

„Старі Турки з полудня щезають поволі і ще тільки одна частина нашого народа страдає під їх владою. Але нові Турки тягнуть від півночі грізнійші і більше небезпечні ніж ті старі. Культурою і господаркою сильнійші північні вороги наступають на нас. Они хотять відібрати нам нашу свободу, нашу мову, а нас

розбити на прах. Зловіщі знамена тої борби, що жде нас, вже відчуваємо. Сербський народ стоїть перед питанням: „жити чи не жити“.

„До чого змагаємо викладами?“ звучить напись VII. глави, а зміст її зібраний у слідуючій висказі:

„Народна одбрана улаждувала виклади, менше або більше для агітації. Розвинено програму нашої нової праці. При кожнім викладі говорило ся о прилучі, о діяльності давньої Народної одбрани і о задачах нової. Виклади не перестануть бути ніколи агітаційні, але они розвивати муть ся все в поодиноких напрямках і мають займатися всіма питаннями нашого суспільного і національного життя“.

В VIII. главі: „Діяльність жінчини в Народній одбрані“, IX.: „Подрібна і поменша праця“ і X.: „Відродини суспільности“ вказує ся на задачі Народної одбрани і говорить ся о приготованю і поглибленю діяльності товариства та о конечности віднови, регенерації одиниць, народа і держави.

XI. глава під наголовком: „Нові Обіліці та Сінгеліці^{*)}“ говорить на вступі:

„Той погляд, що Косово було й минуло, є хлибний. Противно, ми находимо ся в самій середині Косова. Наше нинішнє Косово — се темнота і незрячість, в якій живе наш народ. Інші причини нового Косова живуть на границі від півночі і заходу: Німці, Австрійці та Шваби, що пруть проти нашого сербського і словянського полудня.“ У звязи з тим вказує ся на геройські діла Обіліця і Сінгеліця і на конечність саможертви у службі для свого народа і сказано: „Національна праця сполучена з жертвами, іменно в Туреччині і в Австрії, де таких робітників власти переслідують, кидають в тюрми і вішають. Також і для сеї борби проти темноти і невіжі потреба таких героїв. Народна одбрана не сумніває ся, що в борбі на стрільби і пушки проти Швабів і прочих наших ворогів поставить наш народ цілий ряд героїв. Але Народна одбрана не вдоволяє ся тим, бо она уважає також і нинішні т. зв. мирні відносини війною та вимагає зарівно героїв і до сеї нинішньої борби, котру ми ведемо в Сербії та по другім боці границі.“

Про „звязи з братами і приятелями“ пише XII. глава, а естественний зміст її зібраний у слідуючих висказах:

„До головних задач Народної одбрани належить: удержувати звязи з нашими близькими і дальшими братами по тамтїм боці границі та з нашими прочими друзями по світі. Словом „народ“

^{*)} Милош Обіліць (також Кобіліць) — після сербського розказу — закрив ся по битві на Косовім полі в турецький табір і вбив там султана Мурада (Калай „Історія Сербії“ I. том). Стефан Сінгеліць, князь Резарн, грав визначну ролу в часі сербського повстання (1807—1810). 1809. р. боронив Сінгеліць редуту Чагар, а побачивши, що не в силі устояти ся великій перевазі Турків, висадив у воздух себе з частию свого війська і з численними Турками. (Калай „Історія сербського повстання“).

розуміє Народна одбрана наш цілий народ, не тільки земляків в Сербії. Она надіє ся, що зроблена нею в Сербії праця для братів поза Сербією стане понукою і пободренєм до живої участі в роботі приватної ініціативи, аби нинішній новий подвиг для утвореня кріпкої сербскої Народної одбрани на всіх сербских областях поступав рівномірно.“

„Дві важні задачі“ звучить наголовок XIII. глави, де сказано:

„Виходячи з тої точки погляду, що прилукою Босни і Герцеговини виступив вповні на яву напір ворогів з півночи на наші краї, уважає Народна одбрана Австрію нашим першим і найбільшим ворогом і вказує того ворога народами“. Сю роботу (іменно, аби Австрію представити сербскому народови найтяжшим ворогом) уважає товариство після слідуючих виводів своєю здоровою, конечною задачею, своїм основним обовязком. Опісля пише брошура дальше:

„Як колись Турки з полудня нападали на нас, так нападає на нас нині Австрія з півночи. Коли Народна одбрана голосить конечність борби з Австрією, то проголошує она свята правду нашого народного положеня.“

Ненависть проти Австрії, що родить ся з тої пропаганди, всеж таки не є цілю, іно природним наслідком роботи, властивою цілю є самозахованє і свобода. Коли при тім зродить ся ненависть проти Австрії, то винна сему сама Австрія, що посіяла єї своїм поступованєм, бо те поступованє „зневолує нас до борби проти Австрії аж до єї заглади“.

Похвалюючи новітнє поминанє національної ідеї, замічає ся, що при обговорюваню „визволу і злуки“ уживає ся за много пустих фраз. Народови треба казати ось так:

„Визвіл наших закріпощених сербских областей та їх злука зі Сербією є конечні для нашого пана, нашого купця і нашого мужика задля найосновніших потреб культури, торговлі, для хліба і простора. В тій свідомости возьме ся народ з тим більшим пожертвованєм до національної роботи. Нашому народови треба конче сказати, що свобода Босни є для него конечна не тільки для самого милосердя супроти страдаючих там братів, але також і задля торговлі і звязи з морем.“

Ті „обі задачі“ Народної одбрани зібрані відтак єще раз в наконечнім висказі: „Крім тої задачі, аби народови вияснити ту небезпеку, що грозить Сербії від Австрії, має Народна одбрана ще ту важну задачу, аби при цілковитім збереженю святих національних споминів, понести в народ се нове, здорове і в своїх наслідках могуче поминанє націоналізма і праці в цілі визвола і злуки“.

XIV., наконечна глава починає ся зазивом до правительства і до народа Сербії: приготовляти ся всіми способами до борби, „котру вже заповіла наперед прилука Босни і Герцеговини“.

У слідуючій уступі обговорює ся ще раз діяльність Народної одбрани:

„З огляду на те, що Народна одбрана працює одвітно до часу і змінених відносин, а при тім удержує дальше всі взаємини, наванзані в часі придуки, остає она нині тою самою, якою була в часі придуки. Она ще й нині є заборолом, она і нині є народна. Також і нині збирають ся довкола єї прапора горожани Сербії, так як і в часі придуки. Тоді кликали до війни, нині кличемо до праці, тоді жадали зборів, демонстрацій, комітетів добровольців, рушниць і бомб, а днесь жадає ся тихої, фанатичної, неумомимої праці і ще раз праці в напрямі задач і обовязків, які ми тут вказали, аби поки що приготовляти ся до борби з рушницею і пушкою, котра настушить.“

Про організацію Народної одбрани містить та брошура і річний звіт сего товариства слідуючі подробиці:

Осередній виділ з осідком в Білгороді кермує всіми ділами Народної одбрани. Сему виділови підчинені всі нині виділи товариства. Осередній виділ поділений на чотири секції: для культурної праці, для тілесного виобразованя, для грошевого орудуваня і для заграничних справ.

Окружні виділи з осідком в місцевинах політичних окружних властей кермують справами товариства в дотичних округах. Кождий окружний виділ ділить ся на секції: секцію для культурної праці (єї начальником є пробуваючий на місці голова філії „Літа культури“), секцію для тілесного виобразованя (начальником є пробуваючий там член товариства стрільців, Соколів, ловців, їздців) і секцію для грошевого орудуваня; при поодиноких окружних виділах єствує також і секція „для заграничних справ“.

Повітові виділи з осідком в місцевинах повітових політичних властей ведуть справи товариства в дотичних повітах.

Місцеві виділи становлять начальні бргани в поодиноких місцевинах.

Повіриники находять ся в тих місцевинах в нутрі держави, де нема конечности утворити виділу.

Товариства, „що остають в найтіснішій звязи з роботою організації Народної одбрани“ і в кождім згляді користують ся єї помочню, суть: „Стрільцький союз“, що обнимає 762 товариств, союз Соколів „Душан Сильний“, що має 2500 членів, олімпійський клуб, товариство їздців „Князь Михайло“, ловецький союз і Літа культури.

Всі ті товариства уладжені подібно, як Народна одбрана, користують ся також єї льокалями, чи там домівками, домами Одбрани, єї бібліотеками і пр.; поважнійші члени сих товариств суть начальниками секцій у виділах Народної одбрани.

3. прилога.

Випись зі „Звіта з діяльності сокільського товариства „Душан Сильний“ в Крагуевацу в літах 1912 і 1913“ (Крагуевац, печатня „Будучність“ Тіг. Лекиця, 1914).

На початку сего звіта випечатана промова, якою предсідник товариства королівско-сербский майор Ковачевиць, привитав річні збори в січні 1914. р.

„Вам відомо — почав президєнт —, що сокільство повстало в борбі проти германізма і є чисто словянською інституцією, що має на меті, об'єдинити всіх братів-Словян, одушевити їх і приготувити культурою та силою до борби проти ворога словянщини.

Ми Серби, частина великої словянської спільности, прийняли сокільську ідею і пристали до спільної праці на гаразд і щастє для нас і наших братів.

І ми Серби бажаємо жити й працювати в дусі Сокола, бо ми бажаємо утомлених й охлялих оживити, слабих і заниділих скріпити, полонників і закованих визволити. Ми робили се також і тепер та в давніших війнах. Одну частину наших братів ми визволили на полудні від самоволї ворога. Ми пїрвали їх кайдани, висвободили їх з тих мук і дали їм свободу, аби на волї нашли своє щастє, рівність і братню любов.“

По кількох словах на звеличанє сеї „благородної праці, що здійснила одну часть великої сокільської ідеї“, говорив майор Ковачевиць дальше:

„Але мої братя і сестри, наш ворог на півночи єсть більше небезпечний і жорстокий, бо перемагає нас культурою і своїм багатством.

Сеї ворог ненаситний у своїх забаганках; він держить мільони наших братів в рабстві та кайданах, зрабував їм свободу і право і вчинив їх усіх своїми рабами. Наші братя роптають, накликають і молять о як найскоршу поміч.

Ми не сьміємо здати їх на ласку і неласку сему страшному і нажерливому ворогови. Ми мусимо поскорити їм чим боржій з помічю, бо се наш обовязок. Вкінці, чи могли би ми бути щасливі, коли стілько наших братів живе в рабстві, страдає і роптає?

Братя і сестри!

Се ворог небезпечний, ласий і влзливий, стережим ся его добре.

Працюймо із ще більшою охотою і пожертвованєм. У сьвятім сокільскім обовязку будьмо точні, вірні і витривалі!

Приготовляймо ся до борби і для справедливої сокільської ідеї.

Лучім ся і творім нечислимі сокільські дружини і памятаймо все на ту правду, яку виписали сербські Соколи на своїм прапорі:

„Тільки здоровий, сильний, національно свідомий та добре з'організований народ є в силі боронити ся, вести боротьбу і годен побідити.“

По тій промові предсідника слідує звіт виділу управи. По представленю успіхів послідних воєн, що на цілі два роки перешили діяльність товариства, сказано там дальше:

„Прийшов день, в яким ми вертаємо до нашої праці, бо наша програма ще невиконана, бо наша задача ще нескінчена. Ще велика часть нашого народа терпить страсти розпнятого Христа, ми маємо ще відвідати наших братів по тамтїм боці Дріни; ми маємо ще відвідати гóрод Сараєво і спадщину сьвятого Сави*); ми маєм оглянути батьківщину Марини Новака, Деля Радівоя і старого Вуядїна; ми маєм перейти гори Романія і поглянути, чому Травник загорнув ся в мраку, вже раз мусить устати та пісня: „Ой Босно, ти бідна сирітко, чи вже нїде не маєш людей свого роду. . . “.

Обговоривши всїлякі підприємства товариства, зазначає ся, що оно удержувало взаємини з „братїми товариствами по тамтїм боці Сави і Дріни“, а особливо підносить ся висилку делегатів на ювілейне сьвято Просвети, яке відбувало ся в Сараєві. До сего замічає звіт: „Висилаючи представників до братів в Босні, задумував виділ сказати їм тим чином: „Ми Вас не забули, крила Сокола Шумадії ще могутчі.“

Описавши основно гостину загребских студентів в Сербїї**) і посьвячене прапора „Союза тверезої молодїжи“, кінчить ся той звіт, як слідує:

„Сї прояви — приїзд братів Хорватів до Шумадії і здвиг „тверезої молодїжи“ з усїх сербских околиць уміє управа як слід оцінити; сих подїй не перецінять ся, коли скаже ся, що они означають початок і задаток великого діла, яке розіграє ся в найблизшій будучинї.

Они є висловом великого, доси ще тихого розбудження національної самовїжі і сили придушеної народности, котрій не дають двигнути ся і злучити ся. Ще якийсь час достигати ме сей зародень, а як душа народа ще більше накинить, то не буде нїяких границь, яких не зможе она порвати, нїяких перепон, що їх не спряче з дороги. Праця коло скріплення сеї сили, поміч і прискорене сего національного розвитку, приготованє і підпора сеї ідеї — те все було завсїди ціллю чинностей управи.“

*) Св. Сава є патроном Сербїї (номер 1236. р.) Ducatus sancti Save (князівство сьвятого Сави) називає ся Герцеговина. Спадщина св. Сави значить отже тільки, що Герцеговина.

**) Сю гостину загребских студентів (дзвігень 1912) в Білгородї, Нішу, Семендрї і т. и. вїхїсовано в Сербїї до великої демонстрації, ворожої для Монархїї. Тим прогульковцям віддавали війсковї почести, у війсковї академії та офіцєрским касинї видавали бенкети і балї. В Нішу відбула ся навіть війскова нарада на честь гостей.

Звіт скарбника подає наперед всіх тих, що подали товариству свою підмогу.

Крім многих членів крагуєвацкогo окружного виділу згадує ся при тім з подякою:

„Окружний виділ Народної одбрани в Крагуєвацу, особливо его лицарску секцію, що частійше давала „Соколови“ багаті підмоги: директора гімназії в Крагуєвацу, що об'являв Соколам „постійно свою батьківську прихильність“; коменданта шумадійської дивізії, що багато підпирав товариство своїми датками; президента окружного суду в Крагуєвацу, начальника округа і начальника громади в Крагуєвацу.

Згадавши тих членів товариства, що упали в війні, кінчить скарбник свій звіт слідуючими словами:

„По так сьвітлій побіді над частиною нашої ворожні надіє ся управа товариства, що Ви всі від тепер ще кріпше і з більшою любовію посьвятите ся діяльності сокільства, аби в наших сокільським гнізді виховати Соколів, які в даній хвилі зможуть колісь злетіти високо і на своїх могучих крилах понести також всім нашим ще невизволеним братям: побратимство, любов і волю.“

Той річний звіт підписали: майор М. Й. Ковачевиць, предсідник, судовий секретар Д. В. Брзаковиць, письменовець і 10 членів старшини, а межи ними двох професорів (Омелян Лукіць і Мілян Янковіць) і ще 1 офіцер (майор піхоти Михайло Васіць).

Із сего річного звіта і з таблички, присланої крагуєвацким „Соколом“ „Сербскому Соколови в Тузлі“ до виповнення, котра має також підпись майора Ковачевиця і судового секретаря Брзаковиця, висновує ся, що „Соколи“ в Сербії остають в тіснійшій союзі з поодинокими такими товариствами Монархії, що доси не було звісне.

4. прилога.

Сербский урядовий Вістник на службі „Народної одбрани“.

До сербского урядового Вістника „Српскі новіне“ з 28. червня 1914. р. (н. ст.) була долучена прилога-поклик „Народної одбрани“ і доручена всім передплатникам часописи.

В тім поклику читаємо слідуючі місця:

„Братя і сестри! Ми пімстили тільки одну частину Косова, тільки одна часть днини Св. Віта (Відовдана) спокутувана. Як широкі і далекі ті області, де гомонить наша народна мова, сербська, хорватська і словінська, від Кікінди аж по Монастир, від Терета аж до Царево Соло, так само за широке і далеке є значіне дня Сьвятого Віта і Косова. Скільки національних душ ридає на сій

області, скільки кайдан наших братів бряцить, стільки праці треба ще виконати, стільки маємо ще принести жертви. Давнійше міг день Св. Віта значити для нас днину нашої жалоби, але нині, де ми вже ступили далеко в нову історію народа, де за нами вже великі і повні слави національні здобутки, а дожидають нас ще світліші і багатші славою події, нині, де ми стоїмо по середині творення великої національної держави, нині мусить для нас Відовдан бути дниною великої радості і гордості з того, що стало ся, бо оно з него виклювало ся, а ще більше задля того, що прийде в будучині. Серби і Сербкині! Мільони наших братів, Словінців, Хорватів і Сербів поза нашими границями глядять нині на нас, дітий в королівщині, а в їх груди щемить надія і радість, як бачуть нинішню нашу величаву маніфестацію для народної справи. Сьміливим помагає Господь! Тому всі вперед! Нас кличе та часть нашої сьвятої задачі, що остала ще нездійснена.

В день Св. Віта 1914. р. в Білгороді.

5. прилога.

Що висказав сьвідок Тріфко Крстановіць про „Народну одбрану“?

Пекарський челядник Тріфко Крстановіць в Завидовицях був прихвачений патрулею жандармерії в ночи зі 6. на 7. липня 1914. р., бо якось невдовзі по атентаті на Архикнязя Франца Фердинанда висказав ся, що сего заговора треба було надіяти ся, і тому був підвор, що він щось про заговор знав.

Длятого приставили его до окружного суду в Сараєві. При переслуханю арештованого показало ся, що его висказ не оправдував підвора проти него, бо він, знаючи здавна про діяльність Народної одбрани, висловив тільки своє пересьвідченє, що серед такої агітації, як єї розвинули в Сербії проти австр. угор. монархії, а особливо проти Архикнязя Фердинанда, треба було з певностию дождати такої події. Отже з причини браку всякого сства каригідного вчинка застановлено слідство проти Крстановіця, а з огляду на дуже важні вісти, потрібні для слідства що до діяльности Народної одбрани, переслухали его за сьвідка.

Тут долучена випись із протокола того сьвідка, котрий списано 19. липня 1914. р., а який обнимає обетавини, що в тім ділі заслугують на увагу:

„В осени 1908. року переступив я на Мокрій Горі біля Вишеграда границу до Сербії, аби глядіти занятя. Наперед зайшов

я до Баїни-Башти в повіті Ужиці, а не найшовши там ніякої роботи, пішов я до Білгорода, куди я наспів як раз в часі проголошення прилуки Босни і Герцеговини. Тому що я бачив, що з тої причини закипіло серед населеня велике заворушенє і роздратованє і що я мабуть не зможу найти ніякого занятя, звернув ся я до ц. і к. конзулята і просив, аби мене відправили домів. Тут мені сказали, аби я прийшов пополудни і що мене відтак відправлять до Босни. Але, як я вийшов з конзулята, прихватив мене на улиці жандарм і спитав, звідки я; в тій гадці, що я шпигун (шпiон), завів він мене на стражницю (караулу). Тут мене переслухали і, коли я їм сказав, що радо хотїв бим вертати домів, почав з мене гдузувати один під'офіцер, по що я як раз тепер хочу йти зі Сербії, коли они саме тепер потребують більше людей, бо могло би прийти до війни з Австрією. На те я замітив, що не маю з чого жити, а він запевнив мене, що я дістану цілковите заосмотренє, як запишу ся в комітєт. В такій біді я на те згодив ся, а жандарм завів мене до гостинниці „під зеленим вінцем“ і представив мене там провідникови комітєта, і капітанови правильного війська Вої Танкосіцю. Тут „під зеленим вінцем“ дали мені харч і хату і, як я бачив, жили ту також і інші з комітєта. Воя Танкосіць сказав мені, що цілю комітєта єсть: вивчити ся кидати бомби, висаджувати мости, тунелї, нищити телеграфи і желїзницї і то тому, бо легко могло би дійти до війни помежи Сербією і Австрією. Опісля завів мене якийсь чоловік до меншого державного дому побіч міністерства скарбу, де находили ся канцелярїї комітєта, і тут застав я Міляна Прибічевіця, котрий вписав мене до комітєта. При вписі спитав мене Прибічевіць, чи мені казав Воя Танкосіць, які я маю при тїм обовязки; я притакнув се. Прибічевіць сказав мені, що вписані мусять бути справні, сильні та готові до жертв. Тоді було нас записаних яких 70 люда. В Білгороді ми не робили нічого. Так може по 1½ місяця сказав нам наш провідник Воя Танкосіць, що великі держави заборонили наш комітєт і що ми з Білгорода мусимо щезнути і заховати ся десь в якійсь закутинї, куди чужинці не заходять. Для того післали нас до міста Чупрії. Тут вправляли нас офіцери: Воя Танкосіць, Душан Путнік, Жівко Івондіць і Мітар Діновіць, що був замотаний в чорногорський заговор, кидавши бомби, за що в Чорногорі єго застрілили. Нам заборонили сходити ся з іншими людьми, аби ніхто не дізнав ся про нашу ціль і кілька нас було. Ми вправляли ся метати бомби, підкладати міни, нищити телеграфи, желїзницї, висаджувати тунелї і мости. Що 14 днів приходили до нас Мілян Прибічевіць, генерал Божо Янковіць, аптикар Шкаріць, посол Жівко Рафайловіць, якийсь Ілїшиць Мілютін, урядник міністерства скарбу і они призирали ся, як ми вправляємо, і кожний раз платили за наше удержанє. Наші учителї казали нам, що, як буде проголошена війна, ми члени комітєта підемо наперед, за нами добровольці, а відтак правильне війско. В Чупрії було нас яких 140 мужа. Крім харчу,

хати і одіжки побирали ми по 25 пара денно на тютюн. Школа тривала менше більше 3 місяці до марта 1909. р. Відтак сказали нам члени виділу, що ми відправлені, що кождий може йти, куди хоче, бо великодержави признали прилуку Босни і Герцеговини і комітёт не має вже ніякої ціли. При розв'язаню комітета сказав мені генерал Божа Янковіць, аби я вступив до служби Божа Міляновиця в Шабацу за місячною платою 50 динарів. Яка то буде служба, не сказав мені. Я те приняв, бо, будучи членом комітета, чув ся обов'язаним слухати генерала Янковіця, крім того не мав я з чого жити і мусів глядіти собі хліба. Так прийшов я в марті 1909. р. до Шабаца і зголосив ся у Божа Міляновиця, купця в Шабацу. Генерал Янковіць сказав мені, що Міляновиць є начальником Народної одбрани в Шабацу і що у него служити му в тій одбрані. Я подав Міляновицеві письмо генерала, а сей, прочитавши, сказав мені, що я мушу служити ему вірно і виконувати его прикази. Найголовнійша моя служба буде: розносити его листи, куди він велить. Але, колиб я якого листу не заліс, куди він велів, і як би лист понав в які чужі руки, то за се жде мене смертна кара. Зараз слідуячого дня дав мені Міляновиць замкнений лист, який я мав занести до Чеда Лукіця, скарбового вахмайстра в Сербській Рачі. По дорозі до Рачі в Богатиці задержав мене повітовий капітан, відібрав мені письмо, вітворив і прочитав. В листі було, аби Лукіць сейчас закупив 3 лодки, що мають бути на потребу готові. До листу було долучених 100 динарів. При тій нагоді сказав мені капітан, що з міністерства наспів строгий приказ, що комітачі не сміють нічого робити на свою руку, аби не викликати межнародної дипломатичної інтервенції. Я вернув до Шабаца і мельдував Міляновицю, що мені стало ся. Божа Міляновиць звернув ся до окружного префекта і сей запорядив, аби мені звернути револьвэр, який мені капітан відібрав в Богатицю. Також велів капітанові відіслати той лист до Чеда Лукіця. Такі листи носив я від марта 1909. р. до жовтня 1910. р., а іменно доручив я 43 листи до Сербскої Рачі, 55 до Ложниці, 5 до Зворника, 2 до Любіві, а до Ковіляча вже не тямлю, кілько. Кілько разів я бував в кождій місцевині, остало мені тому в памяти, бо ті місцевини дуже далеко від Шабаца. Листи носив я до начальників цлових урядів, а від сих діставав я знова одвіти і доручував Міляновицю. Пригадую собі, що носив я також кілько разів листи до Шепачка Ада. Мій помічник в доручуваню листів був Васо Еріць, родом зі Сребрениці. До Білгорода носив я письма Міляновиця кождий тиждень і доручав їх М. Прибічевіцю і Б. Янковіцю. О змісті сих листів я нічого не знав, бо мені сего ніхто не сказав. О скілько я міг бачити, були листи, посилені Міляновицем, нешифровані, але листи, що їх посилали начальники цлових урядів, були писані окремими знаками. Я се помітив, як Міляновиць отвирав листи. Раз приніс я Міляновицю таке шифроване письмо, мабуть зі Зворника, а сей післав мене з тим письмом до Міки Атанасієвиця, професора в Шабацу, аби его zde-

шифровав. Професор відчитав, як звичайно, але мабуть забув письмо запечатати і я міг прочитати зміст. В тім письмі стояло про вістку з певного жерела, що гроші мають бити з образом наслідника престолола, а те є признакою, що цїсар Франц Йосиф уступить. По яких 8 місяцях моєї служби у Міляновиця дав він мені свою візитну карту, на котрій була зображена голова мерця. На тім листку було написано, що я іменованій повірником Народноі одбрани. При сій нагоді сказав мені, що тут ходить о шпигунство.

Від офіцира Душана Оптеркіця, члена Народноі одбрани, дізнав ся я раз, що одбрана має 23 членів в Босні та Герцеговині. Але впрочім мені не звісно, чи Народна одбрана має в Босні організацію і яку. Прибічевіць давав мені деколи револьвэр чи гроші на купно револьвера, аби я его дав брґанам скарбовоі сторожі на границі, що служили в комітеті, бо они не мали револьвера ні грошей, аби собі револьвер купити. Мені здає ся, що Прибічевіць давав їм револьвери, аби їх почитити, що они були комітачі. Впрочім не мав я ніякого діла з оружем.

В часі моєї служби дав мені раз Божа Міляновиць приказ іти з одним чоловіком до якогось мужика в Лісниці над Дріною, а сей мужик поучить нас і покаже, що потреба, аби ми два згладили Люба Станарічіця, сербского офіцира резерви, що втік до Бієліни. Виділ Народноі одбрани дізнав ся іменно, що Станарічіць небезпечний для сербскоі держави, і рішив его убити.

Від Божа Міляновиця мали ми оба, я і той чоловік, приказ: на означенім місці перейти Дріну і вбити Л. Станарічіця, що проживав як раз над берегом Дріни по босаньскім боці в бієлінськім повіті. Я і той чоловік забрили в Дріну, але що було глибоко і ми також помітили, що Любо ходить довкола своєї хати зі стрільбою на плечах, завернули ми до хати того гавди. Я бачив, що ми не можемо заколоти его ножем, так я післав того чоловіка до Шабаца, аби замельдував Міляновицю, що се неможливо згладити Станарічіця так, як він хоче, іменно заколоти его ножем. На то дістав я від Міляновиця приказ, аби ми его таки убили. Отже ми рішили стріляти до него. Сей чоловік, що був зі мною, мав після приказу Божа стріляти до Станарічіця і его вбити, а я мав допильнувати, аби приказ був виконаний. Але між тим надїхав на кони жандарм і переказав нам приказ від окружного префекта в Шабацу, що ми маємо вертати назад і відступити від первістного наміру. Так вернули ми назад до Шабаца.

В жовтні 1910. р. правив я у Божа Міляновиця, аби підвишив мені плату, а як він не хотів, я подякував за службу. Зі Шабаца пішов я до Білгорода, де я стрінув генерала Яковіця. Сей велів мене арештувати, бо я виновів послух. Тягали мене по всіляких тюрмах яких два місяці, а те все тому, що я виновів їм послух. Бояли ся, що я зраджу їх тайни. Наконєць рішили ся власти відставити мене до Босни. В Шабацу сказав мені один увязнений, що ту ходить о моє житє. Жандарми відставили мене до

Зворника, де мене передали босаньским жандармам. Так прийшов я до Босни в студні 1910. р.

Про якунебудь „чорну руку“ не знаю нічого певного, з виїмкою того, що я про ту руку читав в сербских часописах. Днесь не пригадую собі, що писали часописи про ту „чорну руку“. Так само нічого не знаю про чорну листу. В Сербії панувала по прилуді загальна неохота і вражда проти австрійского престолонаслідника, бо его уважали загально найтяжшим і завятим ворогом Сербів.

Впрочім покликав ся Крестановіць на свої давнійші вискази, в котрих тільки слідуючі мають вагу для доповнення повисших.

Комітет, до якого Крестановіця вписав М. Прибічевіць, з'організувала Народна одбрана. В чупрійській школі було 20—22 членів з нашої монархії. Помежи учениками був також Мілян Цігановіць.

В чупрійській школі учили, що комітатчі мусять бути готові на приказ Народної одбрани перейти до Босни і там поступати після приказів, одержаних від свого начальства.

6. прилога.

Випись з актів окружного суду в Сараєві в ділі карного поступованя проти Йова Ягліціця і товаришів о злочин шпигунства.

В 1913. році відкрито шпигунство, котрим займав ся Йово Ягліціць і кількох спільників на области Босни в хосен Сербії. Введенє з тої причини карне поступованє висвітлило між иншим слідуючий матеріял, що кидає ярке сьвітло на способи велико-сербської пропаганди, а особливо „Народної одбрани“.

Йово Ягліціць подав, що в місяці серпні або вересні 1912. р. стрітив вперве бувшого ревізора худоби у Фочі Петра Кляріця, званого Пешутом, котрий в осени 1912. р. утік до Черногори і став описля членом комітета.

При першій стрічі спитав Кляріць Ягліціця, чи знає Раду Мільошевіця з Калиновика і додав на его відповідь, що Мільошевіць лежить тяжко хорий в шпиталі, ті слова: „Шкода, як він помре, ми говорили дуже важні річи, чи він тобі нічого не згадував?“ На запереченє відповів Кляріць: „Я мав би тобі щось важного сказати, ми Сербі і мусимо щось важного для Сербії вчинити, ходи до мене до канцелярії.“

Там вели они слідуючий розговор: „Йово, я хочу тобі щось оповісти, але тебе ще не знаю, чи ти мене не зрадиш? Мнмо того я тобі се скажу, а як у тебе нема серця, то мене зрадь!“

На питанє Ягліціця, о що ходить, відповів Кляріць: „Брате, в Сербії є товариство „Народна одбрана“. До неї має вступити много людий; вже навіть многих приєднали в Босні та Герцеговині та в Цїлій Монархії; при тім є много інтелігенції і маючих людий, а як они се можуть, то чомуж не мали би й ми сего зробити, аби також до сего якось причинити ся.“

Занитаний о те, які ціли має те товариство, відповів Кляріць: „Одбрана має ту ціль: н. пр. Ти еси в Калиновику і повідаєш мені, що там нового чувати, кілько там війська, пушок, мунїції, всіляких рушниць, хто приходить, хто відходить і т. и. Ми маємо окреме шифроване письмо і переписуємо ся ним. Як ти певний і вірний, то дістанеш те письмо також.“

Ягліціць бояв ся, що Кляріць его тільки винитує, аби описля зрадити, і просив его ддятого, аби назвав ему кілька імен членів, на що Кляріць по надумі назвав Ягліціцю одно назвиско, яке збу- дило у него довіре.

Описля сказав ему Кляріць: „Чи маю тобі дати ті шифри“? Ягліціць згодив ся. Кляріць, що змів шифри на память, написав їх на листку і передав Ягліціцю.

При иншій нагоді оповідав Кляріць о своїм побуті в Бані-Ковілячі (біля Ложницї), де его сербский капітан Тодоровиць*) учив кидати бомби і сказав на питанє обжалованого, чому він того учив ся, ті слова: „Як до чого прийде, як я тобі вже казав, то потреба зміти орудувати бомбами, аби я научив тебе, а ти відтак других, щоби висаджувати в воздух маґазини пороху та инші важні пред- мети, бо ми в тім разі дістанемо бомби зі Сербії.“

Відтак описав Кляріць, як бомби виглядають, і сказав, що він вже приєднав людий, котрі в разі війни попереρίζують дроти теле- графів і телефонів.

При таких стрічах дізнав ся Ягліціць від Кляріця також, що до задач членів Народної одбрани належить уводити австрійско- угорських жовнірів до утечі з війська, приєднувати добровольців (комі- тачі), організувати ватаги (банди), висаджувати всілякі предмети, маґазини і т. д. Також сказав ему Кляріць, що навіть шифровану переписку сербских членів з босаньскими не повірюють почті, іно пересилають через границу певними післанцями.

Кляріць оповідав дальше Ягліціцю, що при нагоді свята Про- свети (у вересню 1912. р.) з тими відпоручниками, що приїхали зі Сербії, мешкав в „Европейскім готелі“ в Сараєві також один серб- ский майор.***) Кляріць водив до него членів Народної одбрани, а майор заприсягав їх.

*) Капітан Коста Тодоровиць був тоді справді граничним комісарем і на- чальником сербської розвідної служби на просторі границі Рача—Любоя.

**) До того свята Просвети вислано яко сербского відпоручника майора Міку Янковіця.

Від одного шпигуна дізнав ся Ягліціць, що до Сараєва придуть або вже прийшли бомби, що ті бомби виглядають як кусники мила*) і що також і тому шпіонові пришлють дві—три штуки, чи там, що він собі їх сам відбере.

7. прилога.

3 повірених вісток про „Народну одбрану“.

Управа Народної одбрани складає ся з представників усіх партій, аби приєднати також поступовців (напредняків) і противників заговорників. Єї властивим провідником і керманичем є нинішній майор Прибічевіць. Місце письменоводця займає все якийсь офіцер на відпустці.

Задачію „Народної одбрани“ є: розвинути в полуднево-словянських частях Австро-Угорщини успішну пропаганду у військових і цивільних кругах, аби так приготувати революцію, спинювати в данім разі мобілізації, викликувати переполох і рухавки і т. п.

Те товариство посідає в Монархії многих повірників і висланців-емісарів, що ширять тиху пропаганду посеред населеня від одиниці до одиниці. Деякі мають подрібні місії, аби при важних мостах, стрічних точках і пр. приєднувати деяких людей — по змові жєлїзничих урядників, — а ті мають задачу: в даній хвилі перевести одержані може прикази або велїти їх виконати.

Члени „Народної одбрани“ зносять ся взаїмно так, що по змові стрічають ся лично.

На членів приєднують головно молодих людей, робїтників, жєлїзничу службу і пр.

*) Тї бомби, що їх ужито при сараєвскім атентаті проти архикнзя Франца Фердинанда, і ті, що їх найдено в 1913. році в ріці Савї біля Брєчка, а походять зі сербского арсенала в Крагуєвацу, можна дійсно порівняти з куснями мила.

8. прилога.

Випись з актів босаньско-герцеговинського окружного суду в Сараєві про ведене там слідство проти Гаврила Принципа і товаришів з причини злочина скритовбійства, яке доконали 28. червня 1914. р. на Єго ц. і к. Високости П. австр. Архикнязю Францу Фердинанді д'Есте та Єї Високости Княгині Софії Гогенберґ.

I. Вчпнок і виновники.

Гаврило Принцип, Неделько Чабріновиць, Трифко Грабеж, Васо Чубрільовиць і Четрес Поповиць признали ся, що з Мегмедом Мегмедбашіцем, котрий утік, зробили заговор в ціли убитя Архикнязя Франца Фердинанда і з бомбами, а по части і з бравніґами засіли ся і чигали на Него 28. червня 1914. р., як Він обіздив Сараєво, іменно в тій ціли, аби виконати укнований атентат.

Неделько Чабріновиць признав ся, що перший межи заговорниками кинув бомбу проти воза Архикнязя; она не досягла ціли а, вибухаючи, покалічила тільки тих, що їхали повозкою за архикняжим самоходом.

Гаврило Принцип признав ся, що дав два стріли з бравніґа на архикняжий самохід і поцідив на смерть Архикнязя Франца Фердинанда і Єго жену княгиню Софію Гогенберґ.

Оба виновники признають, що, словняючи той злочин, мали намір убійства.

Єї признаня подтвержені зновні переведеними рбзслідами і справджено, що Покійний Архикнязь Франц Фердинанд і княгиня Софія Гогенберґ померли наслідком пострілів з револьвера, які на них упали.

II. Як той заговор почав ся?

Виновники подали перед слідчим судиею в самій сути згідно ось те:

В цьвітні 1914. р. задумав Принцип в часі свого побуту в Білгороді, де в тамошних каварнях сходил ся з многими сербскими студентами, виконати атентат на бл. памяти Архикнязя Франца Фердинанда. Сей намір обговорив він зі знакомим Чабріновицем, що був тоді також в Білгороді та носив ся вже тоді з подібною думкою. Сей був сейчас готов до участі в заговорі. В крузі, в якім бували Принцип і Чабріновиць, говорило ся часто о виконаню атентата на Архикнязя, бо сего уважали небезпечним ворогом сербского народа.

Потрібні до виконаня сего бомби і оруже хотіли Принцип і Чабріновиць, не маючи на те гроша, дістати спершу від сербского майора Міляна Прибічевіця або від „Народної одбрани“. Але, що

той майор і міродатний член того товариства, Живоїн Дачиць, були в ту пору вліхали, рішили заговорники старати ся, аби дістати оружжя від їх знакового Міляна Цігановиця, колишнього комітачі, а нинішнього урядника державних залізниць.

Принцип ввійшов з ним у зносни за посередою дуже доброго знакового Цігановиця. Цігановиць виглядів Принципа, говорив з ним о задуманім атентаті, котрий вповні одобрив, і заявив, що хоче роздумати ще, чи має до сего доставити оружжя. Також і Чабріновиць говорив з ним о оружжю.

На великдень втаїв Принцип в те діло і Трифка Грабежа, що був також в Білгороді, а той, як сам признає, заявив також свою готовість, помагати при атентаті.

Пізнійше говорив Принцип много разів з Цігановицем про виконанє того атентата.

Між тим порозумів ся Цігановиць в тім ділі також і зі своїм приятелем, сербским майором Воєю Танкосіцем, котрий опісля на ту ціль приставив бравніни.

Грабеж признає згідно з висказами Принципа і Чабріновиця, що 24. мая відвідали оба з Цігановицем майора Танкосіця в его помешканю, бо майор того бажав. По представинах сказав майор до Грабежа: „Чи ти той, ти рішив ся?“ На те відповів Грабеж: „Так, я є той.“ Коли Танкосіць запитав: „А вмісте стріляти з револьвера?“ і Грабеж сказав, що ні, звернув ся Танкосіць до Цігановиця: „Я тобі дам револьвер, іди і вчи їх стріляти.“

Відтак завів Цігановиць Принципа і Грабежа до військової стрільниці в Толчідері та учив їх стріляти з бравніна до мети в лісі, що є коло стрільниці. Принцип показав ся при тім ліпшим стрільцем. Цігановиць об'учував Принципа, Грабежа і Чабріновиця також, як поводити ся з тими бомбами, що передав їх заговорникам пізнійше.

27. мая 1914. р. передав Цігановиць Принципови, Чабріновицеви і Грабежеви, як всі згідно признали, 6 бомб, 4 бравніни і достаточну скількість куль, а також скляну тубу з ціянкалієм, аби по доконанім вчинку потроїли ся для збереженя тайни. Крім того дав їм Цігановиць гроші.

Вже на великдень звірив Принцип свій план атентата Данилови Ілїю. Вертаючи до Сараєва, просив він его приєднати ще кілька осіб, що взяли би участь в заговорі, аби певно удав ся. На те приєднав Ілїць в тій цілі, як признав ся: Яза Чубрільовиця, Четра Поповиця і Мегмеда Мегмедбашіца.

III. Звідки походили бомби?

При виконаню атентата ужито тільки одной з тих бомб. Прочих 5 бомб вигляділа пізнійше поліція в Сараєві.

Після беуду судових знавців є ті бомби сербські ручні гранати. вироблені фабричним способом і були призначені до

війскових цілій. Они зовсім такі самі, як тих 21 бомб, що в 1913. році були знайдені біля Бречка в Саві і що по часті були ще в первістнім опакованю. Як раз з него дійшли з певністю, що бомби походять зі сербської оружейні в Крагуевацу.

Тим чином справджено, що також і гранати, ужиті при атентаті проти Архикнязя Франца Фердинанда, походять із припасів крагуевацких складів для армії.

Грабеш назвав нехотячи ті гранати, передані ему і его товаришам, „крагуевацкими бомбами“.

IV. Переправа трьох заговорників і оружя зі Сербії до Босни.

Про те подає Принцип, що слідує:

Цігановіць казав Чабріновіцю, Грабешови і Принципови, аби йшли до Тузли на Шабац і Ложницю, а там звернули ся до Мішка Йовановіця, що перейме оружя. Наперед мали йти до Шабаца і там зголосити ся у граничного капітана, майора Ради Поповіця, для котрого передав їм піддулку; взяв єї Принцип до себе. 28. мая опустили три спільники Білгород з оружем. В Шабацу передав Принцип піддулку, одержану від Цігановіця, майорови Поповіцєви. Сей завів всіх трьох до коменди і видав їм перепустки, де посвідчив, що один із них скарбовий стражник, а оба другі его побратими. В перепустці було також і назвиско того мнимого стражника, але він вже не тямить назвиска. Рівночасно передав їм майор запечатане письмо для граничного капітана в Ложниці, котрий називав ся Правановіць, Прдановіць або Предосвіць.

Принцип, Чабріновіць і Грабеш переночували в Шабацу, а слідуячого ранка відїхали желїзницею до Ложниці, іменно на основі перепустки, яку їм дав майор Поповіць, за половиною карти їєди. В полудне прибули до Ложниці й передали тамошному граничному капітанови лист майора Поповіця, де було написано: „Гляди, абиьх тих людей прийав і перевів, куди знаєш.“ Граничний капітан сказав, що покличе своїх скарбових стражників з границі і повірить всіх трьох найпевнішому чоловікови. Потім телефонував і замовив тих трьох заговорників на слідуячий день о семїй годині рано до своєї канцелярії.

На другий день рано умовили ся три заговорники, аби Чабріновіць з пасом Грабеша пустив ся прямо дорогою до Зворника, а Принцип і Грабеш мали перейти границу потайки. Сей плян обговорили они з граничним капітаном і постановили при тїм, що один скарбовий стражник з Лієсниці, Ёрбіць, має взяти Принципна і Грабеша до своєї караули і перевести через границу. Чабріновіць пішов опісля пішки до Баї Ковілячі в напрямі до Зворника. Принцип і Грабеш поїхали з тим стражником до Лієсниці, де в готельній кімнаті зложили бомби і револьвєр. Стражник Ёрбіць бачив єї предмети, а Принцип сам назвав сю подорож містичною.

Ірабєж зізнав що до сути подібно, як Принцип і додав ще для доповненя, що Ірбіць сьміяв ся, побачивши бомби і револьвери, і тільки запитав, куди они в Босні підуть з тими бомбами. На кожний спосіб подумав собі стражник, що Ірабєж і Принцип мають якусь місію.

Ірбіць і другий стражник повезли Принципа і Ірабєжа лодкою на якийсь островець серед Дріни. Там велів їм Ірбіць пождати на якогось мужика, що їх забере. Они переночували на острові в мужицькій хатині, куди Ірбіць їх справив.

Слідуючого дня прийшов якийсь мужик, що повів їх ночью спершу багном, а відтак горами аж недалеко Прібоя, де їх передав знова дальше тамошному учителеви Чубрільовіцю, котрий вже неначе ждав на них.

Учитель привів їх опісля дальше до Тузлі до Мішка Йовановіця.

Чабріновіць зізнав о приключках по дорозі аж до хвилі, як розлучив ся з Принципом і Ірабєжем в сути річі однозгідно з ними і доповнив се тільки тим, що майор Поповіць розказував їм, що він донерва в передодень їх приходу до Шабаца приїхав з Білгорода.

В Ложниці постановили Чабріновіць, Принцип і Ірабєж розлучити ся, бо се було би небезпечно йти в трійку. Граничний капітан в Ложниці, котрому се розказували, похвалив їх плян і дав Чабріновіцю лист до учителя М. Яклєовіця в Малім Зворнику. Чабріновіць передав відтак Принципови і Ірабєжови бомби, бравніні і кулі, котрі ніс, і пішов до Малого Зворника в супроводі скарбового стражника.

Там застав він учителя Яклєовіця, котрому передав лист граничного капітана з Ложниці. Сей авізував відтак сербского стійкового на границі. Коли Чабріновіць пізнійше прийшов з учителем до сего стійкового, ждав вже там на них якийсь чоловік, що перевіз їх лодкою через Дріну до Великого Зворника в Босні.

Звідтам удав ся опісля Чабріновіць до Тузлі до Мішка Йовановіця.

Додаток.

Як раз перед скінченєм сего меморіяла предкладає окружний суд в Сараєві протокол сьвідка, з якого виходить, що один приналежний до Монархії хотів на кілька днів перед 28. червня с. р. подати вість в ц. і к. конзуляті в Білгороді, що після его здогаду укновано плян, виконати на Архикнязя Франца Фердинанда атентат в часі Ёго побуту в Босні. Але сего чоловіка мали білгородскі поліційні органи спинити, бо арештовали его з марних причин як раз, заки ввійшов до ц. і к. конзулята. Тому не міг він подати сеї вісти. З подробиць, що містять ся в дотичнім протоколі сьвідка, слідувало би, що дотичні поліційні органи знали о задуманім атентаті та

увязнили сего чоловіка тільки в тій цілі, аби его не допустити до подання доноса.

З огляду на те, що тих висказів єще не перевірено, годі ще видати суд про їх стійність.

З причини ведених що до того розслідувань не подаємо поки що ближших подробиць, які подав той свідок.

9. прилога.

Сербска преса про атентат.

а) Білгородський дневник „Балкан“ пише 29. червня про обох заговорників:

„Неделько Чабріновиць, по званю печатник, одушевляв ся анархістичними ідеями і був звисний яко несупокійний дух. Ще перед 20 днями був він в Білгороді, куди зайшов по війні і був занятий в державній печатні. Перед своїм відїздом казав, що поїде до Терста, де дістане роботу в новій печатні. Гаврило Принцип пробував також до недавна в Білгороді. В часі війни зголосив ся на добровольця, але его не прийняли і тому він покинув Білгород. Але на Різдво минувшого року вернув він опять до Білгорода, ходив якийсь час до гімназії і покинув Білгород майже рівночасно з Чабріновицем, але иншою дорогою. Принцип був мовчальвий, нервозний, вчив ся добре, приставав з кількома товаришами, також Босанцями і Герцеговинцями, а в останнім часі також з Чабріновицем. Він склонював ся до соціалістичних поглядів, хоч первістно належав до поступової молодіжи. Принцип виріє так як Чабріновиць в Сараєві; обох вязала від діточих літ нерозлучна дружба.“

б) „Піємбнт“ з 1. ління вказує на те, що по голоснім протесті заговорника Зераїця послідував протест Принципа. Діло сего послідного находить також своє вясненє в системі управи Босни. Та обставина, що Принцип виконав акт мести в сьвятім національнім дні Віта (Відовдан), який вибрано на війскові маневри, робить той вчинок розпуки молодого мученика більше зрозумілим і природним. (Сю часопись сконфісковала поліція за сей артикул, але слідуячого дня перша настоя білгородского суду знесла конфіскату.)

в) Молодо-радикальний „Одєк“ з 3. ління пише: Архикнязя Франца Фердинанда післали до Сараєва в день національного ентузіазма, аби празнувати брутальну маніфестацію перемоги і покорєня. Сей брутальний акт мусів визвати брутальні чувства відпору, ненависти і мести.

г) Націоналістичний партійний орґан „Српска Застава“ з 3. ління пише в артикулі під наголовком „Підзори і погрози“: „Атентат

представляє ся все більше яко вислід нездорових відносин в монархії. З другого боку дике переслідуванє сербського народа в Боснії та Герцеговині викликує відразу цілого цивілізованого сьвіта.“

- д) Поступова часопись „Правда“ з 3. линія пише: „Віденська політика є цинічна. Она вихиснює смерть нещасної пари для своїх мерзких цілій проти сербського народа.“
- е) „Агенція Балкана“ сповіщає 3. линія: „Злочини, яких допущено ся на Сербях в Боснії та Герцеговині, сивонено під покровом і на прямиї приказ австрійско-угорських цивільних і військових властей.“
- є) „Правда“ з 4. линія пише: „Всі сповнені доси в Австрії убійства і атенгати мали все одно й те саме жерело. Поневолені народи монархії мусли сьятати до сего рода протестів, бо ніякий инший вихід не був для них можливий. В хаосі терористичного правління є се природне і цілком понятне, що вдомашнює ся доба атенгатів.“
- ж) „Балкан“ з 5. линія замічає, що Австро-Угорщину „треба би поставити під межинародну контролю за переслідуванє безвинних“, бо Австро-Угорщина є менше сконсолідована ніж Туреччина.
- з) „Малий Журнал“ зі 7. линія пише: „Потомка середньовіччя вбито перед кількома днями в Сараєві. Вбив его хлопець, що відчував аж до пароксизма жаль за для своєї закріпощеної тіснійшої вітчизни, а те терпінє задали ему ті, що заграбили країни его батьків. Щож на те зробила урядова Австро-Угорщина? Она відповіла загальними масакровацями, плюндрованєм і нищенєм сербського житя і власности. Таким геройством відзначають ся тільки ледащі. Трусливці грають все великих героїв, коли суть певні, що їм не стане ся нічого. Порівнати тільки Принципа і Чабріновіца зі сими героями, а помітить ся зараз велику різницю. Цивілізація і справедливість, то в Австро-Угорщині велика лож“.
- и) „Трибуна“ зі 7. линія пише: „Ми є того погляду, що сараєвский злочин є замовлений, аби одним замахом вигубити Сербів.“
- і) „Нісхонт“ з 8. линія доносить з Баїни-Башки, що австрійські власти в Боснії приготовляють різню Християн.
- к) „Балкан“ з 8. линія оповіщує звіт з Босни під наголовком: „Бартоломеева ніч в Сараєві“ і промовляє за загальним бойкотом проти всіх Австрійців, що живуть в Сербії.
- л) „Малий Журнал“ з 8. линія взиває до бойкота проти спілки парохідної плавби по Дунаю.
- м) Під наголовком: „Нічо з Австро-Угорщини!“ пише „Трибуна“ з 8. линія: „Найліпше нічого не сироваджувати з Австро-Угорщини, також не їздити до австрійських, ні угорських купелій, ні покликати лікарів з Австро-Угорщини. Приватна ініціятива може у вказанім напрямі много осягнути. Держава і власти не мають до того нічого. Вистане відкликати ся до горожан.“
- н) „Штампа“ з 8. линія каже, що сараєвська поліція виставляє увязнених заговірників на найбільше нелюдські і безсоромні тортури,

аби від них вимочи неправдиві признання, а на тій основі має ся відтак підносити обжалованя проти сербського народа.

- o) „Агенция Балкана“ з 9. липня подає вістку з Білгорода: „Зовсім певні приватні вісти заповідають, що в Босні та Герцеговині вскорі пічне ся загальна різня Сербів.“
- u) Навязуючи до заяви предсідника міністрів Asquith-a на вість про смерть Архикнязя Фердинада, що він обавляє ся о судьбу людства, оповідає „Балкан“ 9. липня історичний перегляд подій послідних 40 літ, з чого виводить, що сербський народ був в тім часі жертвою страшених мук сзутської політики Австро-Угорщини. Наконєць мусів Архикнязь Франц Фердинанд, як і всі сини Льйофолі, що тільки бродять в крові людей і поклоняють ся принципови: „ціль усьвячує середники“, власти жертвою сзутизма, а те стане ся також із цілою Австро-Угорщиною. Але з упадком Австро-Угорщини має водворити ся для людства сунокій і мир. Коли зібрати всі ті правди, то приходить ся до висновка, що Asquith міг би був до вісти про кончину Архикнязя сказати: „Я вже не бою ся більше о судьбу людства“.
- p) „Політика“ з 9. липня пише в передовиці п. н.: „Безсоромні брехні“ ось те: „Зі способу, як ведуть слідство в ділі сараєвского атентата, видко ясно, які ціли має при тім Австрія. З огляду на те, що обжаловані мимо всіх торгур, на які они наражені, не хочуть сказати того, чого від них жадають, підсунено инні індивідуа, що заявили готовість під певними условиями признати ся до деякої співвини в атентаті, але заравом обвинити всіх тих, що для Австрії немилі. Та метода поки що удала ся, бо наймлені індивідуа розказують всячину, що від них хочуть, а австрійска поліція дбає про те, аби ті ложі розтрубити на всі сторони сьвіта. Австрія не має предць ніякого чувства сорому і думає, що найде ся хтось, що увірить в такі побрехеньки.“
- c) „Штампа“ з 9. липне: „Ще не все, що в Босні та Герцеговині стало ся, викрито і подано вселюдно до відома! Се держать в найбільшій тайні. Але правда вийде чи скорше чи пізнійше на яву. Кровожадна Австрія хоче упоїти ся до сита сербекою кровю і робить се дійсно. Зачуваємо, що инні є вже в Босні до 10.000 ранених і трунів“.
- u) „Політика“ з 10. липня сише безмірні обиди на членів Достойного Цісарского Дому.
- y) „Торговельний Гласник“ з 10. липня пише про корупцію і безоглядність австрійско-угорської політики, називаючи єї сзутською, безпардонною і нечестивою. Она є для сербського народа в Австрії пригадкою, що він не живе в культурній державі, котра запоручає безпеку життя і майна, противно, що він все мусить бути готовий і уоружений, аби боронити ся перед грабежею властей і правительства. Після послідних подій не сьміє вже сербський народ ждати довше як ягня, котре кождий день можуть заколоти, але мусить бути тим львом, що все готов до кривавої оборони.

- ф) „Штампа“ з 10. липня пише: „Нема нічого вічного, також і Австро-Угорщина не буде вічно володіти Босною і Герцеговиною. Недалекій до того час, як Серби, що зломали силу Турків і покарали Болгар, заволодіють Плянїною Івана на Требевицю.“
- х) „Правда“ з 10. липня вживає під наголовком „Бойкот проти ледащих“ до бойкотування австрійських фірм в Білгороді та австрійських товарів і каже, що се обов'язок „Народної одбрани“ допильнувати, аби той бойкот перевести як найточійше.
- ц) „Звоно“ зі 16. липня каже, що Принци є сином графині Льоняї, якому припала в участі задача: „підстити смерть Престолонаслідника Рудольфа на его убійнику Архикнязю Фр. Фердинанді“.
- ч) „Малий Журнал“ з 19. липня оповіщує, що Принци підмовив до атентата якийсь австрійсько-угорський агент. У Відні розказують, що дійсного винувника треба глядіти тільки в австрійсько-угорськїм посольстві в Білгороді.
- ш) Молодо-радикальний дневник, міродатний „Одєк“ з 20. липня пише: „Австро-Угорщина дає сотки доказів, що хоче здобути назву хорошого чоловіка в Європі. Коли в Сербії не напастували ні однієїнького австрійського горожанина, то в Босні та Герцеговині пљондровали села і міста. Се є новим доказом на те, о скілько висше культурно і морально стоїть Сербія в порівнянїю з Австро-Угорщиною.“

10. прилога.

Місцевий виділ „Народної одбрани“ в Нішу про атентат на Архикнязя Франца Фердинанда.

Ц. і к. міністерству заграничних справ подав довірочно до відома один дуже певний повірник, котрого назвиско в данім разі оповістять ся, що іменно місцевий виділ „Народної одбрани“ в Нішу відбуду недавно засіданє, на котрім предсїдник сего видїлу, директор тамошного карного заведеня Яша Ненадовиць, говорив про атентат на Архикнязя Франца Фердинанда і висказав ся при тім ось як:

„Сербія мусїла тепер без'услівно ужити проти архикнязя Франца Фердинанда сего способу, бо як раз він задля своєї напастливої та ексцентричної вдачі був незвичайно небезпечним для Сербії, а можливо також і для прочих словянських кругів. Коли би він був остав при житю, був би векорі визвав Сербію до війни або єї напав, а Сербія, що тепер матеріяльно ослаблена і ще не покінчила організації своєї армії, неминучо пропала би. Але тепер Сербія вратована сараєвскою подїєю, усунений з дороги один з тих, що для Сербії небезпечні. Тепер буде Сербія мати сунокій кілька літ,

бо новий наслідник престола розважить собі добре, чи має вступати в сліди свого попередника.“

„Він знав — кавав дальше бесідник — що вбійство архикнязя Франца Фердинанда буде для Австро-Угорщини тяжким ударом і викличе великий жаль, та що опісля прийдуть муки для Сербів в Австрії, але всеж таки не був би гадав, що его згоди в такій мірі здійснять ся і що Хорвати так заховають ся. Его други в Босні та Герцеговині запевняли его, що австрійські власти трусливі і не сміють за строго виступити; але на жаль помиляли ся сі приятелі, а з ними і ми. Як се потриває так дальше, то револьвери і бомби мусять доперва відіграти свою справдішну роль. Щонебудь Господь пошле, але так дальше рішучо не може йти.“

Сі виводи бесідника прийняли слухачі з повним одобренем.

11. прилога.

Додано по випечатанню.

1. До 8-ої прилоги.

Учитель Чубриловіць, що біля Прибоя підняв ся перевести Принципа й Ірабежа, привнав ся вночі до вчинка; у его висказах наводять ся отєї важні подробиці.

В 1911. році при нагоді сокільської прогульки до Шабаца — голова старшини Народної одбрани Божо Фовіць познакомив Чубриловіця з метами того товариства, а відтак заіменував его комісарем Народної одбрани у Зворнику (в Босні). На его просьбу заіменовано пізнійше Мішка Йовановіця комісарем Народної одбрани для Тузлі.

Посередником у зносінах з Народною одбраною був один селянин, саме той сам, що привів Принципа й Ірабежа до Чубриловіця, кажучи, що приводить до него двох сербких студентів з оружжем. Чубриловіць, почувши се, знав, що се „післанці“ Народної одбрани. Принцип і Ірабеж сказали ему, що мають при собі бомби й револьвери, аби виконати атентат на Архикнязя Франца Фердинанда.

2 Образи в білгородскім міністерстві війни з ворожим напрямом проти Монархії.

Перед гостинною салею королівсько-сербского міністерства війни суть на стіні чотири алегоричні образи; три з них з'ображують сербскі воєнні здобутки, а четвертий символізує здійснене змагань, ворожих для Монархії.

Над краєвидом, що представляє вчасти гори (Босну), а вчасти рівнину (полудневу Угорщину), сходить зірниця сербських надій. На переді стоїть узброєна жінщина, а на її щиті виписані назви всіх, „країн, які ще треба освободити“: Босни, Герцеговини, Войводини, Сирмії, Дальматії і пр.

20.

Граф Берхтольд до секційного шефа барона Макія у Відні.

Телеграма.

Лямбах, 25. липня 1914. р.

Російський дипломатичний справник телеграфує до мене, що дістав від свого правительства нильне припоручене: зажадати продовження речинця для ультімата, поставленого Сербії. Прошу Вашу Ексцеленцію відповісти ему моім іменем, що ми не можемо згодити ся на продовжене речинця. Прошу додати, що Сербія і по зірваню дипломатичних взаємин може довести до мирної розвязки, приймаючи наші домагаія без обмежень; але в такім разі ми були би приневолені домагаити ся від Сербії звороту всіх наших видатків і втрат, викликаних військовими запорядженнями.

21.

Граф Берхтольд до графа Сапарія в Петербурзі.

Телеграма.

Купелева місцевина Ішль, 25. липня 1914. р.

Щоби Вашій Ексцеленції вияснити справу і дати ўказки про те, що маєте говорити, подаю отсе:

Російський дипломатичний справник явив ся нині перед полуднем у першого секційного шефа, щоби іменем свого правительства висловити бажанє, аби продовжити речинець, визначений в нашій ноті до Сербії.

Сю просьбу він основував на тім, що наш крок заскочив великі держави та що на погляд російського правительства було би се природною увагою віденьского кабінету супротив інших кабінетів, колиб їм дано нагоду провїрити основи нашого повідомлення,

переданого великим державам і розглянути збірку доказів, яку ми заповіли.

Перший секційний шеф відповів дипломатичному справникови, що єго виводи подасть мені як стій до відома; але може вже тепер єму сказати, що нема вигляду, аби ми згодили ся на продовжене визначеного речинця. Що до причин, які російське правительство подало на скріплене предложеного ним бажая, то они полягають мабуть на хибнім припущеню. Наша нота до великих держав не мала цілком на меті попросити їх, щоби висказали свій погляд в тій справі, іно мала дати пояснене, яке ми уважали обовязком чешности в міжнародних взаєминах. Вирочім уважаємо свій виступ справою, що дотикає тільки нас і Сербії; хід обставин і огляд на оборону наших найживненійших інтересів приневолив нас до того виступу проти нашого горячого бажая й помимо нашої, доказуваної від ряду літ терпеливости і поблажливости.

22.

Барон Гісль до графа Берхгольда.

Телеграма.

Білгород, 25. липня 1914. р.

Рада міністрів зібрала ся вчера вечер і нині рано; після ріжних поголосок відповідь на нашу ноту мають мені передати ще, заки мине речинець. Як я зачув, зіставляють двірський поїзд; гроші Народного банку і желізниці та акти міністерства заграничних справ перевозять до середини краю. Деякі з моїх товаришів суть тої гадки, що мають піти за правительством; з'окрема в російськїм посольстві пакують.

Військова залога виїшла з міста в полевім виладженю. Склади стрілива в кріпости опорожнено. На желізничім дворці сильний рух війська. Санітетскі відділи виїшли з Білгороду в напрямі на полудне. Вслід за ўказками, які я між тим одержав, в разі зірваня взаємин від'їдемо з Білгороду поїздом о 6-ій годині, 30 минут.

23.

Барон Гісль до графа Берхтольда.

Телеграма.

Землин, 25. липня 1914. р.

О 3-ій годині пополудни зарядили в Сербії загальну мобілізацію.

24.

Барон Гісль до графа Берхтольда.

Телеграма.

Землин, 25. липня 1914. р.

Наслідком недостаточної відповіді королівсько-сербського правительства на наші домагання, поставлені 23. с. м., я заявив, що дипломатичні взаємини зі Сербією зірвані, та виїхав з Білгорода разом з персоналом посольства.

Ноту в відповідю передано мені дві миноти перед 6-ою годиною вечером.

25.

Нота королівського правительства Сербії з 12./25. липня 1914. року.

Королівське правительство Сербії одержало повідомлене ц. і к. правительства з 10. с. м. та есть пересвідчене, що его відповідь усуне всяке непорозумінє, грізне тим, що може заколотити добрі сусідські взаємини помежи австрійско-угорскою монархією і королівством Сербії.

Королівське правительство певне того, що проти великої сусідної монархії при ніякій нагоді не підношено наново тих протестів, які були висловлювані у своїм часі як в скушптині так і в заявах та ділах відвічальних заступників держави, а закінчили ся заявою сербського правительства з 18. марта 1909. р., а дальше певне, що від того часу ані ріжні правительства королівства, які

по собі наступали, ані їх органи не трібували змінити політичного і правного стану, витвореного в Босні та Герцеговині. Королівське правительство стверджує, що ц. і к. правительство не внесло в тім напрямі ніяких представлень, з винятком случаю з одним учебником, що до котрого ц. і к. правительство одержало цілком вдоволяюче пояснене. Сербія дала в часі балканського перелому в многих случаях докази своєї миролюбної та уміркованої політики і тільки Сербії та жертвам, які она принесла виключно для добра європейського мира, треба завдячувати те, що той мир удержав ся.

Не можна вкладати на королівське правительство відвічальности за вискази і прояви приватного характера, якими суть часописні статі та мирна праця товариств, за прояви, що майже у всіх краях суть цілком звичайними явищами та виправилі усувають ся зпід державної контролі. Се тим більше, що королівське правительство при розвязці цілого ряду питань, які виринули були межі Сербією та Австро-Угорщиною, доказало велику уступчивість, а через те повело ся розвязати більшу часть тих питань в хосен поступу обох сусідних держав.

Тому твердження, що люди, приналежні до Сербії мали взяти участь у приготовленю атентата, виконаного в Сараєві, були для королівського правительства болючою несподіванкою. Оно надіялось, що буде запрошене до участі в розслідах ізза того злочину, і, щоби ділами доказати свою цілковиту поправність, було готове виступити проти всіх тих осіб, що до котрих було би одержало звістку.

Одвітно до бажань ц. і к. правительства королівське правительство готове віддати під суд без огляду на становище і степень кожного члена сербської держави, що до котрого участі в сараєвськім злочині дано би єму докази; з окрема з'обовязує ся оголосити на першій сторінці урядової часописи з 13./26. липня отсю оно-вістку:

„Королівське правительство Сербії осуджує всяку пропаганду, що була би звернена против Австро-Угорщини, се є всі змаганя, що в посліднім ряді мають на меті відірвати поодинокі області від австрійско-угорської монархії, та висказує щирий жаль з приводу сумних наслідків сих злочинних коромол.“

„Королівське правительство висказує жаль з того приводу, що після звістки, поданої ц. і к. правительством, деякі сербські офіцери і функціонарі мали брати участь у що йно згаданій пропаганді та що они тим виставили на небезпеку добрі сусідські взаємини, які зберігати з'обовязало ся королівське правительство торжественно заявою з 31. марта 1909. р.“

„Королівське правительство, що ганить і відкидає всяку гадку чи всяке намагане до того, щоби вмішувати ся в долю мешканців котроїнебудь части Австро-Угорщини, уважає своїм обовязком звернути цілком виразно увагу офіцирів, урядників і цілого населеня

королівства на те, що оно на будуче виступати ме з крайною строгостію проти тих одиниць, котрі допустили би ся таких ділань, і оно доложити усіх зусиль, щоби до таких ділань не допустити та їх здавити.

Сю заяву подасть ся до відома королівської армії в дневнім приказі єго Королівської Високости Князя Престолонаслідника Олександра іменем Єго Величности Короля та оновістять ся в найблизнім урядовім вістнику для армії.

Королівське правительство обовязує ся дальше:

1. При нагоді найблизшого звичайного збору скушптини додати до пресового закона постанову, після якої карало би ся як найстрогийше за підбурюванє до ненависти і погорди для австрійско-угорської монархії та за всяке печатне виданє, котрого загальний напрям звертав би ся проти областної ненарушимости Австро-Угорщини.

Оно обовязує ся при нагоді ревізії конституції, яка векорі наступить, помістити в XXII-ім артикулі закона про конституцію — додаток, котрий позваляти ме конфіскувати такі печатні виданя, щб після ясных постанов XXII-ого артикула конституції поки-що неможливе.

2. Правительство не має ніяких доказів, а також і нота ц. і к. правительства не дає єму ніяких доказів на те, що товариство „Народна одбрана“ та інші схожі товариства по нинішний день допустили ся якихось злочинних ділань того рода котримсь зпоміж своїх членів. Мижо того королівське правительство прийме домаганє ц. і к. правительства і розвяже товариство „Народна одбрана“ та кожде товариство, що ділало би против Австро-Угорщини.

3. Королівське правительство Сербії обовязує ся усунути негайно із вселюдної науки в Сербії все, що могло би пособляти пропаганді, зверненій против Австро-Угорщини, як ц. і к. правительство дасть єму дійсні докази такої пропаганди.

4. Сербське правительство готове також відправити з військової та цивільної служби тих офіцірів і урядників, що до котрих судовим слідством справдить ся, що они допустили ся ділань проти областної ненарушимости австрійско-угорської монархії: оно надіє ся, що ц. і к. правительство в ціли почину поступованя подасть назвиска тих офіцірів і урядників та факти, які їм закидають.

5. Королівське правительство мусить признати ся, що не може здати собі вповні справи з того, яке значіне та яку вагу має жаданє ц. і к. правительства, щоби королівське правительство Сербії зобовязало ся допускати на своїй области свіділанє органів ц. і к. правительства, одначе заявляє, що було би готове, прийати таке свіділанє, яке відповідало би основним правилам межинародного права і карного процесу, як і добрим сусідским взаєминам.

6. Королівське правительство уважає очевидно своїм обовязком розпочати слідство проти всіх тих, що брали чи мали брати участь

у заговорі з 15./28. червня та находять ся на его области. Що до участі, яку мали би взяти в тім слідстві органи австрійсько-угорських властей, відпоручені окремо до того ц. і к. правительством, то королівське правительство не може єї прийняти, бо се нарушувало би конституцію і закон про карне поступованє. Але можна би сповіщувати австрійсько-угорські органи в поодиноких случаях про вислід слідства.

7. Королівське правительство ще вечером того дня, в котрім одержало ноту, приказало увязнити майора Воїслава Танкосіця.

Що до Міляна Цігановіця, котрий приналежить до австрійсько-угорської монархії та служив до 15. червня аспірантом при дирекції желізниць, то доселі годі було его вислідити і тому видано проти него стежний лист.

Отсим просимо ц. і к. правительство, щоби у виді, прийнятїм після звичаю, по змозі як найскорше подало до відома заходячі причини підзора і докази вини, зібрані при слідстві в Сараєві, на те, щоби можна було перевести слідство.

8. Сербське правительство заострить і розширить ествуючі міри, що мають усунити перепачковуванє оружя і розривних творив.

Розуміє ся само собою, що оно як стій розпічне слідство і покарає строго тих урядників граничної служби на лінії Шабац—Ложница, котрі нарушили свій обовязок і дали виновникам сараєвского злочину перейти через границу.

9. Королівське правительство годить ся радо дати поясненя що до висказів, які висловили его урядники в Сербії та за границею по атентаті в розговорах з дневникарями, а котрі після твердження ц. і к. правительства були ворожі для Монархії, як іно ц. і к. правительство вкаже місця тих виводів і викаже, що дотичні функціонарі дійсно так висловили ся. Королівське правительство подбає само о те, щоби зібрати на те потрібні докази і способи, аби виказати їх вину.

10. О скілько се не стало ся вже в отсей ноті, то королівське правительство повідомить ц. і к. правительство про виконанє мір, поданих у попередних точках, як іно котрусь з тих мір зарядить ся і виконає ся.

Королівське правительство Сербії думає, що спільне добро вимагає, щоби не наглити з розвязкою отсеї справи і тому, коли би ц. і к. правительство не було вдоволене тою відповідію, королівське правительство, як завсїди, готове прийняти мирну розвязку, чи то передаючи порішенє того питаня межинародному суду в Газі, чи то полишаючи рішенє великим державам, що брали участь в укладі заяви, яку сербське правительство зложило 18./31. марта 1909. р.

Граф Берхтольд до графа Саларія в Петербурзі.

Відень, 25. липня 1914. р.

Тоді, коли ми рішили ся поважно виступити проти Сербії, були ми очевидно свідомі також і того, що із сербського непорозуміння може вивязати ся з'удър в Росією. Але та можливість не могла нас відвести від нашого виступу проти Сербії, бо основні державно-політичні огляди поставили перед нами конечну задачу: зробити конець такому положеню, що російський дозвільний лист дає Сербії змогу, постійно загрожувати Монархії безкарно і без вигляду на кару.

На случай, коли би Росія уважала, що вже надійшла хвиля до великого розчислення з європейськими осередними державами, і тому згори була би рішена на війну, слідує тут поука буде справді злишка Вашій Ексцеленції.

Але всеж таки дасть ся подумати, що, коли Сербія може відклонити наші домагання та для нас вирине конечна потреба виступити з оружжем, Росія могла би розважити діло а навіть могла би мати волю, не дати ся пірвати войовничим живлам.

До того положеня примінені слідуєчі тут поясненя. Прошу Вашу Ексцеленцію покористувати ся ними в даній хвилі перед паном Сазоновом і паном предсеїдником міністрів так, як се видасть ся Вам пригожим, і при нагоді, яку признаєте одвітною.

Виходжу взагалі з того заложеня, що Ваша Ексцеленція в теперішних відносинах війшли в близьке порозумінє зі Своїм німецьким товаришом, котрому єго правительство очевидно дало припоручене не полишити російському правительству ніякого сумніву що до того, що Австро-Угорщина в разі спору з Росією не стояла би сама.

Я не віддаю ся ніякій пустій надії що до того, що не буде легко найти у пана Сазонова зрозумінє для нашого неминучого кроку в Білгороді.

Але єсть одна обставина, що не може остати без вражіння на російського міністра заграничних справ, а се — зазначене, що австрійсько-угорська монархія, одвітно до основного правила, якого придержувала ся від десятиліть, також і в теперішній кризі та при оружній полагоді спору зі Сербією не руководить ся ніякими користолобними оглядами.

Монархія має доволі областей та не бажає сербських посілостей. Як нам накинуть борбу зі Сербією, то для нас не буде се борба о здобуване областей, тільки спосіб самооборони і самозбереженя.

Зміст обіжника, що сам собою говорить доволі много, освітлюють як слід: збірка доказів про сербську пропаганду проти Монархії та звязь, що єствує межи тою пропагандою і атентатом з 28. червня.

Прошу особливо звернути увагу н. російського міністра на сю збірку доказів і вказати, що се одинокий случай в історії, щоби велика держава терпіла бунтівничі коромоли сумежної малої держави так довгий час з такою безпримірною терпеливостію, як Австрія терпіла коромоли Сербії.

Ми не хотіли вести політики проти кріпшаня християнських балканських держав і тому, — хотяї ми знали про малу вартість сербських приречень — ми по переломі ізза прилуки в 1908. році допустили до того, щоби Сербія збільшила ся майже в двое.

Від того часу змагаючий до перевороту рух, піддержуваний в Сербії проти Монархії, прийняв такий проступний вид, що сербська киринна робота загрожує житєвим інтересам Австро-Угорщини, а навіть нашій Династії.

Треба припустити, що консервативна, вірна цареві Росія признаєть, що наш енергічний виступ проти тої загрози всякого державного ладу понятний, а навіть конечний.

Коли Ваша Ексцеленція у Своїй розмові з паном Сазоновом прийдуть до тої точки, тоді буде вказане у звязи з наведеним наших сионук і намірів покликати ся на те, що вправді ми — як то Ваша Ексцеленція могли вже представити — не стремимо до здобуваня областей та не маємо на гадці нарушувати самостійности королівства, але з другої сторони ми пішли би до крайних границь, щоби перенерти наші домаганя.

Що ми дотепер, о скілько се залежало від нас, старали ся удержати мир, який і ми уважаємо найціннішим добром народів, доказом сего минувших послідних 40 літ та історичний факт, що наш Вселаскавійший Володар придбав Собі величаве прівзище миротворця.

Заколот європейского мира був би для нас тому дуже прикрий, що ми завсїди були тої гадки, що скріплене балканських держав у напрямі державної та політичної самостійности вплинуло би користно на наші взаємини до Росії, а навіть вчинило би неможливим противенство межи нами і Росією, а відтак тому, що ми завсїди були готові, при своїй питомій політичній орієнтації брати на увагу великі політичні інтереси Росії.

Дальше зношенє сербських коромол підкопало би наше державне єствоване та подавало би в сумнів наше велико-державне становище, а тим самим і європейську рівновагу. Ми пересвідчені, що питомий інтерес Росії, який добре зрозуміли єї миролюбні керманичі державні, саме вимагає, щоби удержати на дальше

теперішну європейську рівновагу, так хосенну для всесвітнього мира. Наш виступ проти Сербії, без огляду на те, в яким виді він зроблений, є цілком консервативний, а єго метою є: конче зберегти наше європейське становище.

27.

Граф Берхтольд до графа Сапарія в Петербурзі.

Телеграма.

Відень, 25. липня 1914. р.

Тому, що 5-а точка наших домагань, а саме участь ц. і к функціонарів при здавлюваню переворотового руху в Сербії, стрінула на особливий опір пана Сазонова, прошу Вашу Ексцеленцію сказати про єю точку строго довірочно, що єї вставлено тільки з практичних оглядів, а цілком не в тім намірі, щоби нарушувати самостійність Сербії. У 5-ій точці, де мова о „співділаню“, маємо на гадці установленє тайного „бюра безпечности“ в Білгороді, що розвивало би діяльність таку, як схожі російські уладження в Парижі. і помагало би сербській поліції та адміністраційній власти.

28.

Граф Сапарі до графа Берхтольда.

Телеграма.

Петербург, 26. липня 1914. р.

З приводу поголосок про російські мобілізаційні зарядження граф Пурталé дуже поважно звернув російському міністрови увагу на те, що в теперішних часах мобілізаційні запорядження яко спосіб дипломатичного напору дуже небезпечні. В такім разі приходять до голосу чисто військові огляди генеральних штабів, а як в Німеччині потиснуть раз їзук, то вже годі вдержати справу. Пан Сазонов запевнив німецького амбасадора словом чести, що дотичні поголоски неправдиві, що дотепер не стягнуено ні одного коня і не покликано ні одного запасного жовніра та що розходить ся тільки о підготовні міри у військових округах: київскім і одескім, може також в казаньскім і московскім.

Саме потім військовий референт німецької амбасади пізно вечером одержав післанцем запросини до міністра війни Сухомлінова; сей

покликав ся на то, що граф Пурталé говорив міністрови заграничних справ о російських оружных приготованях, а що амбасадор може хибно зрозумів поодинокі військові подробиці, то він (Сухомлінов) користує ся нагодою, щоби дати єму точнійші поясненя. В сліду-ючій телеграмі графа Пурталé до Берлина, яку він мені дав до розпорядимости, вібрані дотичні подробиці, переповіджені майором Егелінгом:

Військовий референт амбасадри звітує про розмову з російським міністром війни ось те: Пан Сазонов просив міністра, щоби пояснив мені військове положенє. Пан міністер війни дав мені слово чести, що не видано єще ніякого мобілізаційного приказу. Поки-що видає ся тільки підготовні запорядженя, але не стягнуто ні одного коня, не покликано ні одного запасного жовніра. Як Австрія переступить сербську границю, то змобілізує ся звернені проти Австрії військові округи: київський, одеський, московський та казанський. Не стане ся се без'услівно на німецькій границі з варшавським, виленьським і петербурським округом. Горячо бажають мира в Німеччиною. На мій запит, по що мобілізація против Австрії, здвигнув раменами і покликав ся на дипломатів. Я сказав панови міністрови, що у нас оцінять приязний намір, але що і мобілізацію проти самої Австрії уважати муть дуже грізною. Пан міністер зазначив з великим натиском і кілька разів, що конче треба мира і що він єго бажає.

29.

Граф Берхтольд до графа Менсдорфа в Лондоні.

Телеграма.

Відень, 26. липня 1914. р.

Пан Чіршки сповістив мене нині згідно зі своїм припорученєм, що після змісту телеграми князя Ліхновского, наданої в Лондоні 25. с. м., о 3-ій годині пополудни, пан Е. Грей переслав князеви Ліхновскому начерк сербської ноти з відповіддю та в супровіднім приватнім письмі запримитив, що надіє ся, що з огляду на згідливий зміст тої відповіді берлинський кабінет буде промовляти у Відні за тим, щоб єї прийняли.

Уважаю вказаним, щоби Ваша Ексцеленція порушили ще ту справу з паном державним секретарем і звернули єго увагу на те, що майже в тім самім часі, коли він вислав то письмо до князя Ліхновского, а іменно вчора о 3-ій годині пополудни, Сербія вже запорядила була загальну мобілізацію своєї армії, а се доказує, що в Сербії не було охоти до мирної полагоди справи. Відповідь, котру,

як видно, вже передтим подано телеграфічно до Лондона, передано ц. і к. послови в Білгороді зі змістом, що не відвічає нашим домаганням, що йно о 6-ій годині по попереднім розписаню мобілізації.

30.

Граф Берхтольд до ц. і к. амбасадорів у Берліні, Римі, Лондоні, Парижі та Петербурзі.

Телеграма.

Відень, 26. липня 1914. р.

Тому, що Сербія відкинула домагання, які ми поставили, ми зірвали дипломатичні взаємини з тою країною.

Отсим прошу Вашу Ексцеленцію потрудити ся як стій до пана міністра заграничних справ чи его заступника і сказати ему менше більше отсе:

Королівске правительство Сербії відказало ся сповнити домагання, що їх ми були приневолені ему поставити, аби тривало забезпечити наші найжизненнійші інтереси, загрожені з его сторони; тим оно виявило, що не задуме залишити змагаючих до перевороту стремління, які мають на меті: постійно безпокоїти деякі наші пограничні області і відірвати їх вкінці від Монархії.

Се приневолює нас — на наш жаль і проти нашої найліпшої волі — присилувати Сербію як найстрогійшими мірами до того, щоби основно змінила своє дотеперішне вороже поступованє.

31.

Граф Сапарі до графа Берхтольда.

Телеграма.

Петербург, 27. липня 1914. р.

Саме перед хвилию вів я довший розговор з паном Сазоновом. Я сказав панови міністрови, що маю вражінє, що в Росії мають хибний погляд на питоменність нашого виступу. Нас посуджують о те, що ми хочемо тим посунути ся на Балкан і почати похід до Солуня або навіть на Царгород. Інші знова пішли так далеко, що наш виступ називають тільки знаком до превентивної війни проти

Росії. Все те хибне, а вчасні навіть нерозумне. Метою нашого виступу є самозбережене і конечна оборона супроти ворожої пропаганди в слові, письмі та ділом, яка загрожує нашій ненарушимості. Нікому в Австрії не приходить на гадку, загрозувати російським інтересам чи навіть шукати зачіпки з Росією. Але ми без'услівно рішилися чи навіть досягнути мету, яку ми собі поставили, а шлях, котрий ми вибрали, видавався нам найбільше доцільний. Однак тому, що розходить ся о ділане в конечній обороні, я не можу тайти перед ним, що при тім не можна дати ся звести з дороги ніякими оглядами на які небудь послідовности.

Пан Сазонов згодив ся зі мною. Наша ціль, так, як я єму з'образив, вповні правна, але на єго гадку шлях, який ми вибрали, щоби ту мету досягнути, не найневійшійший. Нота, яку ми передали, не є щаслива що до виду. Від того часу він єї розглядав і, коли я мав би час, то він переглянув би єї ще раз зі мною. Я запримітив, що я до єго розпорядимости, але не маю власти ані обговорювати з ним основи ноти ані вяснювати єї. Але єго замітки будуть очевидно цікаві. Пан міністер перейшов описля всі точки ноти і був нині тої гадки, що з десятиох точок сїм дасть ся прийняти без надмірно великих труднощів, а тільки дві точки о співділаню ц. і к. функціонерів у Сербії та точку про відправу офіцірів і урядників, котрих ми мали би назвати, уважав в тім виді непригожими, щоби можна було їх прийняти. Що до обох перших точок міг я дати автентичне вясненє по гадці телеграми Вашої Ексцеленції з 25. с. м., що до третьої я замітив, що се конечне домагане. Впрочім діло вже в русї. Сербї мали вже вчєра змоблізувати, а що від того часу ще стало ся, мені незвісно.

Граф Берхтольд до графа Сапарія в Петербурзі.

Телеграма.

Відень, 27. липня 1914. р.

Даю Вашій Ексцеленції власть, сказати панови Сазоновови, що, доки війна межи Австро-Угорщиною і Сербією буде зьлокалізована, Монархія цілком не задумує здобувати яких небудь областей.

Граф Сед'єнь до графа Берхтольда.

Телеграма.

Берлин, 27. липня 1914. р.

Пан Сазонов заявив німецькому амбасадорови, що може єму „ручити, що з російської сторони цілком не мобілізовано; в кождім разі пороблено задалегідь деякі конче потрібні військові заходи“.

Військовий референт німецької амбасади в Петербурзі сповіщує, що „російський міністер війни дав єму слово чести на те, що не змобілізовано ні одного чоловіка ні одного коня; але, як се природно, пороблено задалегідь деякі військові заходи“; німецький військовий референт додає від себе до звістки, що ті заходи „в кождім разі ідуть досить далеко“.

Граф Берхтольд до ц. і к. амбасадорів у Берлінї, Римі, Лондонї, Парижі та Петербурзі.

Відень, 27. липня 1914. р.

В приложї посилає ся Вашій — заосмотрену нашими замітками основу ноти, яку королівське правительство Сербїї передало 25. с. м. ц. і к. послови в Білгородї.

Нота королівського правительства Сербії до

Переклад.

Королівське правительство Сербії одержало повідомленя ц. і к. правительства з 10. с. м. та єсть пересвідчене, що єго відповідь усуне всяке непорозумінє, грізне тим, що може заколотити добрі сусідські взаємини помежи австрійсько-угорскою монархією і королівством Сербії.

Королівське правительство певне того, що проти великої сусідної монархії при ніякій нагоді не підношено наново тих протестів, які були висловлювані у своїм часі як в скупщині так і в заявах та ділах відвічальних заступників держави, а закінчили ся заявою сербского правительства з 18. марта 1909. р., а дальше певне, що від того часу ані ріжні правительства королівства, які по собі наступали, ані їх органи не трібували змінити політичного і правного стану, витвореного в Босні та Герцеговині. Королівське правительство стверджує, що ц. і к. правительство не внесло в тім напрямі ніяких представлень, з виїмкою случаю з одним учебником, що до котрого ц. і к. правительство одержало цілком вдоволяюче поясненє. Сербія дала в часі балканьского перелому в многих случаях докази своєї миролюбної та уміркованої політики і тільки Сербії та жертвам, які она принесла виключно для добра європейского мира, треба завдячувати те, що той мир удержав ся.

Не можна вкладати на королівське правительство відвічальности за вискази і прояви приватного характера, якими суть часописні статі та мирна праця товариств, за прояви, що майже у всіх краях суть цілком звичайними явищами та вправили усувають ся зпід державної контролі. Се тим більше, що королівське правительство при розв'язці цілого ряду питань, які виринули були межі Сербією та Австро-Угорщиною, доказало велику уступчивість, а через те повело ся розв'язати більшу часть тих питань в хосен поступу обох сусідних держав.

Тому твердження, що люди, приналежні до Сербії мали взяти участь у приготвленю атентата, виконаного в Сараєві, були для королівського правительства болючою несподіванкою. Оно надіялось, що буде запрошене до участі в розслідах ізза того злочину, і, щоби ділами доказати свою цілковиту поправність, було готове виступити проти всіх тих осіб, що до котрих було би одержало звістку.

Одвітно до бажань ц. і к. правительства королівське правительство готове віддати під суд без огляду на становище і степеня кожного члена сербської держави, що до котрого участі в сараєвскім злочині дано би єму докази; з окрема з'обов'язує ся оголо-

ц. і к. правительства з 12./25. липня 1914. р.

Замітки.

Королівське правительство Сербії обмежує ся до ствердження, що від часу, коли зложено заяву з 18. марта 1909. р. ані сербське правительство ані его брґани не трібували змінити становища Босни і Герцеговини.

Сим оно свідомо пересуває довільно основи нашого кроку, бо ми не сказали, неначеб оно та его брґани зробили урядово що небудь в тім напрямі.

Навпаки наш заміт полягає на тім, що оно мимо з'обовязань, принятих у згаданій заяві, не давило руху, що звертав ся проти областної ненарушимости Монархії.

Отже его обовязком було змінити цілий напрям своєї політики і вийти у добрі сусідські відносини до австрійсько-угорської монархії, а не тільки не нарушувати урядово приналежности Босни до Монархії.

Твердженє королівського правительства Сербії, що вискази преси і діяльність товариств мають приватний характер і усувають ся зпід державної контролі, цілком суперечне з устроєм новітних держав, навіть найбільше свободолобного напрямку на области права о печаті і товариствах; бо те право є вселюдне та ставить пресу і товариства під державний нагляд. Впрочім також і сербський устрій передвиджує такий нагляд. Ми піднесли проти сербського правительства саме заміт, що оно цілком не наглядало своєї преси і своїх товариств, хотяй знало їх діяльність, ворожу для Монархії.

Се твердженє неправдиве; сербське правительство знало точно про підзбór, який був проти цілком певних людей, та оно не тільки мало змогу, але і обовязок після своїх краєвих законів, без ніякого зазива розпочати розсліди. Оно в тій мірі не вчинило нічого.

Переклад.

сити на першій сторінці урядової часописи з 13./26. липня отєю оповістку:

„Королівське правительство Сербії осуджує всяку пропаганду, що була би звернена против Австро-Угорщини, се є всі змагання, що в посліднім ряді мають на меті відірвати поодинокі області від австрійско-угорської монархії, та висказує щирий жаль з приводу сумних наслідків сих злочинних коромол.

Королівське правительство висказує жаль з тої причини, що після звістки, поданої ц. і к. правительством, деякі сербські офіцери і функціонарі мали брати участь у що йно згаданій пропаганді та що они тим виставили на небезпеку добрі сусідські взаємини, які зберігати з'обовязало ся королівське правительство торжественно заявою з 31. марта 1909. р.“

„Правительство . . .“ рівнозвучно з жаданою основою.

Королівське правительство обовязує ся дальше:

1. При нагоді найблизшого звичайного збору скупщини додати до пресового закона постанову, після якої карало би ся як найстрогійше за підбурюванє до ненависти і погорди для австрійско-угорської монархії та за всяке печатне виданє, котрого загальний напрям звертав би ся против областної ненарушимости Австро-Угорщини.

Оно обовязує ся при нагоді ревізії конституції, яка вскорі наступить, помістити в XXII-ім артикулі закона про конституцію — додаток, котрий позволяти не конфіскувати такі печатні виданя, що після яених постанов XXII-ого артикула конституції поки-що неможливе.

Наше домагане звучало ось так:

„Королівське правительство Сербії осуджує пропаганду, звернену против Австро-Угорщини . . .“

Зроблена королівсько-сербским правительством зміна в заяві, якої ми домагалися, має висказати, що такої пропаганди, зверненої против Австро-Угорщини нема або що она єму невісна. Сей вислів нещирий та підступний, бо сербське правительство забезпечує собі тим на пізнійше викрут, що оно сею заявою не виреклося дотеперішної пропаганди і не признало єї ворожою для Монархії, а з того могло би виводити, що не обовязане давати пропаганди, такої як дотеперішна.

Уклад, якого ми домагалися, звучав ось як:

„Королівське правительство висказує жаль з тої причини, що сербські офіцери і функціонари . . . брали участь . . .“

Також і тим укладом і дальшою добавкою „після звістки, поданої ц. і к. правительством“ сербське правительство стремить до зазначеної в горі мети, щоби застеречи собі на будучність свою бідну руку.

Ми домагалися:

„1. Щоби здавити всяке печатне виданє, що підбурює до ненависти і погорди для Монархії та якого загальний напрям звернений против областної ненарушимости Монархії.“

Ми хотіли довести до того, щоби Сербія з'обовязалася, дбати о те, щоби на будуче не було таких печатних нападів; тому ми бажали, щоби нам забезпечено на тій царині певний успіх.

Намісць того Сербія предкладає нам, що видасть деякі закони, які мають бути способом, щоби досягнути ту ціль, а іменно:

а) закон, на якого основі має ся карати суб'єктивно за дотичні печатні вискази, ворожі для Монархії; се для нас байдуже, тим більше, що — як звісно — дуже рідко можна переслідувати суб'єктивно за пресові проступки, а, як такий закон приміювали би одвітно свобідно, то і небогато случаїв того рода не діждало би ся каря; отже така предлога цілком не іде на зустріч нашому домаганю, бо не дає нам найменшої запоруки успіха, якого бажасмо;

б) додатковий закон до ХХІІ-ого артикула конституції, що позваляв би конфіскувати, — се також така предлога, що так само не може нас вдоволити, бо те, що такий закон в Сербії є, не має для нас ніякого цісна; для нас придало би ся тільки з'обовязане правительства, що оно також буде приміювати такий закон, але того нам не прирікають.

Тому ті предлоги цілком нас не вдовольають, а то тим більше, що они також і в тім напрямі неточні, що нам не кажуть, в якім речинці видано би ті закони, і що в разі відклоненя предлоги закона у скунштині все остало би по давньому, може з виїмкою уступленя правительства.

Переклад.

2. Правительство не має ніяких доказів, а також і нота ц. і к. правительства не дає ему ніяких доказів на те, що товариство „Народна одбрана“ та інші схожі товариства по нинішній день допустили ся якихось злочинних ділань того рода котримсь зпоміж своїх членів. Мимо того королівске правительство прийме домагане ц. і к. правительства і розв'яже товариство „Народна одбрана“ та кожде товариство, що ділало би против Австро-Угорщини.

3. Королівске правительство Сербії обов'язує ся усунути негайно із вселюдної науки в Сербії все, що могло би пособляти пропаганді, зверненій против Австро-Угорщини, як ц. і к. правительство дасть ему дійсні докази такої пропаганди.

4. Сербске правительство готове також відправити з військової та цивільної служби тих офіцерів і урядників, що до котрих судовим слідством справдить ся, що они допустили ся ділань проти областної ненарушимости австрійско-угорської Монархії; оно надіє ся, що ц. і к. правительство в ціли почину постування подасть назвиска тих офіцерів і урядників та факти, які їм закидають.

5. Королівске правительство мусить признати ся, що не може здати собі вповні справи з того, яке значіне та яку вагу має жадане ц. і к. правительства, щоби королівске правительство Сербії зобов'язало ся допускати на своїй области співділане органів ц. і к. правительства, одначе заявляє, що було би готове прийняти таке співділане, яке відповідало би основним правилам міжнародного права і карного процеса, як і добрим сусідским взаєминам.

6. Королівске правительство уважає очевидно своїм обов'язком розпочати слідство проти всіх тих, що брали чи мали брати участь у заговорі з 15./28. червня та находять ся на его области. Що до участі, яку мали би взяти в тім слідстві органи австрійско-угорських

Замітки.

Ворожа для Монархії пропаганда Народної одбрани та споріднених з нею товариств виповнює в Сербії ціле вселюдне житє; тому цілком недопустима є засторога, коли сербське правительство твердить, що про се не знає нічого.

Але поминувши се, домаганя, яке ми поставили, не сповнено в цілости, бо ми крім того жадали, щоби:

сконфіскувати середники пропаганди сих товариств;

не допустити, щоби розв'язані товариства засновували ся наново під иншою назвою та у иншій виді.

В тих обох напрямках білгородський кабінет мовчить цілковито, так що навіть дане половичне приреченє не дає нам запоруки на те, що розв'язанє ворожих для Монархії товариств, а особливо Народної одбрани зробило би рішучо кінець їх кирині.

Також і в тій случаю сербське правительство жадає що йно доказів на те, що у вселюдній науці в Сербії веде ся пропанду, ворожу для Монархії, між тим коли оно мусить прецінь знати, що в учебниках, заведених у сербських школах, містять ся материял, проти якого треба в тій напрямі піднести заміти, та що велика часть сербських учителів находить ся в таборі Народної одбрани і товариств, з нею споріднених.

Впрочім і тут сербське правительство сповнило часть нашого домаганя не так, як ми сего жадали, бо опустило в своїй основі бажаний нами додаток „як що до учительства так і що до наукових середників“, — а той додаток показує цілком ясно, де треба шукати ворожої для Монархії пропаганди в сербській школі.

Через те, що королівське правительство Сербії лучить приреченє, відправити дотичних офіцирів і урядників з військової та цивільної служби, з обставиною, що вину тих людей справдить ся судовим поступованєм, оно обмежує своє приреченє до тих случаїв, в яких таким людям закидає ся проступок, за котрий повинно ся карати після карного закона. З огляду на те, що ми домагаємо ся, щоби відправити тих офіцирів і урядників, котрі ведуть пропанду, ворожу для Монархії, а се загально не єсть в Сербії таким вчинком, за який мав би суд карати, наше домаганє несповнене також і що до тої точки.

З тим питанєм не має ніякої звязи ні загальне межинародне право ні карне право процесове; розходить ся о справу чисто державно-поліційної питоменности, яку має ся полагодити окремиим укладом. Тому засторога Сербії не зрозуміла і з огляду на єї непевний, загальний вид могла би довести в данім разі при заключеню укладу до неодолимих труднощів.

Наше жаданє було цілком ясно і не можна було єго хібно розуміти. Ми домагали ся:

1. щоби розпочати судовє слідство против учасників заговора,
2. щоби ц. і к. органи взяли участь у відносячих ся до того розвідах („recherches“ у протиставленю до „enquête judiciaire“).

Переклад.

властий, відпоручені окремо до того ц. і к. правительством, то королівське правительство не може єї прийняти, бо се нарушувало би конституцію і закон про карне поступованє. Але можна би сповіщувати австрійсько-угорскі брґани в поодиноких случаях про вислід слідства.

7. Королівське правительство ще вечером того дня, в котрїм одержало ноту, приказало увязнити майора Воїслава Танкосїца.

Що до Міляна Цїгановїца, котрий приналежить до австрійсько-угорскої монархїї та служив до 15. червня аспірантом при дирекції желїзницї, то доселї годї було єго вислїдити і тому видано проти него стежний лист.

Отсим просимо ц. і к. правительство, щоби у видї, прийатїм після звичаю, по змозї як найскорше подало до відома заходячі причини підзора і докази вини, зібрані при слідствї в Сараєві, на те, щоби можна було перевести слідство.

8. Сербське правительство заострить і розширить ествуочї міри, що мають усунути перепачковуване оружя і розривних творив.

Розумїє ся само собою, що оно як стїй розлічне слідство і покарає строго тих урядників граничної служби на лїнії Шабац—Ложница, котрі нарушили свїй обовязок і дали виновникам сараєвского злочину перейти через границу.

9. Королівське правительство годить ся радо дати поясненя що до висказів, які висловили єго урядники в Сербїї та за границею по атентатї в розговорах з дневникарями, а котрі після твердження ц. і к. правительства були ворожі для Монархїї, як іно ц. і к. правительство вкаже місця тих виводів і викаже, що дотичні функціонарі дійсно так висловили ся. Королівське правительство подбає само о те, щоби зібрати на те потрібні докази і способи, аби вказати їх вини.

10. О скілько се не стало ся вже в отсїй нотї, то королівське правительство повідомить ц. і к. правительство про виконанє мїр,

Замітки.

Нам не приходило на гадку веліти ц. і к. орґанам брати участь у сербськiм судовим поступованю; они мали свiдлати тiльки при полiцейних приготовних розвiдах, що мали би зiбрати і забезпечити матерiял для слiдства.

Як сербське правительство нас тут хибно розумiє, то робить се свiдомо, бо рiжниця межи судовим слiдством (*enquête judiciaire*) і звичайними розвiдами (*recherches*) мусить бути ему добре звiсна.

Тому, що оно бажає вiдтягнути ся вiд всякої контролi над поступованем, яке мало би бути почате і в разi правильного переведеня дало би дуже немилi ему вислiди, і тому, що оно не має способу, аби із зрозумiлих причин не згодити ся на свiдлане наших орґанiв у полiцейнiм поступованю (схожих случаїв такої полiцейної iнтервенцiї єсть дуже много), стануло оно на становищи, що має повiрно оправдати єго вiдмову і представити, неначе би наше домаганє було несповниме.

Ся вiдповiдь пiдступна.

Пiсля розвiдiв, о якi ми постарали ся, в три днi по атентатi, коли стало звiсно, що Цiґановиць брав участь у заговорi, вiн пішов на вiдпустку і на приказ полiцейної префектури в Бiлгородi поїхав до Рiбарi. Тому передовсiм неправда, що Цiґановиць уже 15./28. червня виступив із сербської державної служби. До того прилучає ся ще і се, що префект полiцiї в Бiлгородi, котрий сам спонукав виїзд Цiґановиця та знав, де вiн пробуває, в розговорi з дневникарем заявив, що в Бiлгородi нема чоловіка iменем Мiляна Цiґановиця.

Королiвському правительству Сербiї мусять бути точно звiсні дотичнi розговори з дневникарями. Жадаючи вiд ц. і к. правительства, щоб оно подало всякi подробицi про сi розговори, і застерiгаючи собi формальне слiдство, оно показує, що і сего домаганя не хоче на правду сповнити.

поданих у попередних точках, як іно котрусь з тих мір зарядить ся і виконає ся.

Королівське правительство Сербії думає, що спільне добро вимагає, щоби не наглити з розвязкою отсеї справи і тому, колиби ц. і к. правительство не було вдоволене тою відповідію, королівське правительство, як завсїди, готове прийняти мирну розвязку, чи то передаючи порішене того питання міжнародному судови в Газі, чи то полишаючи рішене великим державам, що брали участь в укладі заяви, яку сїрбське правительство зложило 18./31. марта 1909. р.

35.

Граф Сед'єнь до графа Берхтольда.

Телеграма.

Берлин, 28. липня 1914. р.

Посередницької предлоги, яку поставила Англія, іменно, щоби Німеччина, Італія, Англія та Франція зібрали ся на конференції в Лондоні, Німеччина не прийняла, покликуючи ся на те, що она не може тягнути свого союзника в єго спорі зі Сербією перед європейський суд.

36.

Барон Мілер до графа Берхтольда.

Телеграма.

Токіо, 28. липня 1914. р.

У нинішній урядовій япанській часописи „Times“ єсть передовиця, де при кінці сказано, що Япан на найліпшій стопі з трьома великими державами, о які розходить ся, се є з Австро-Угорщиною, Німеччиною і Росією, між тим коли він що до Сербії цілком непричасний. В разі війни цїсарське правительство зберігало би очевидно дуже строгу неутральність.

Граф Берхтольд до королівсько-сербського міністерства заграничних справ у Білгороді.

Телеграма.

Відень, 28. липня 1914. р.

Тому, що королівське правительство Сербії не дало вдоволяючої відповіді на ноту, яку передав єму австрійсько-угорський амбасадор в Білгороді 23. липня 1914. р., ц. і к. правительство єсть приневолене само дбати про охорону своїх прав та свого добра і в тій цілі відкликати ся до оружно́ї сили.

Отже від сеї хвилі Австро-Угорщина уважає, що єсть у воєнній стані зі Сербією.

Граф Берхтольд до графа Сед'єня в Берліні.

Телеграма.

Відень, 28. липня 1914. р.

Для інформації Вашої Ексцеленції та в цілі повідомлення пана державного секретаря:

Я одержав 27. с. м. слідууючу телеграму графа Менсдорфа:

„Я мав нині нагоду точно представити панови Е. Ірейови, що наш виступ не є зачіпкою, тільки самообороною і самозбереженням і що ми не задумуємо ані здобувати областей ані нищити сербської незалежності. Ми хочемо надолуги за минувшину і запорук на будучність.

При тім я покористував ся деякими вихідними точками з указу Вашої Ексцеленції до графа Сапарія.

Пан Е. Ірей сказав мені, що він дуже розчарований тим, що трактуємо сербську відповідь так, як би она була цілком відмовна.

Він думав, що та відповідь давала підставу, на якій чотири другі правительства могли би уложити вдоволяючу розвязку.

Така була єго гадка, коли він предкладав конференцію.

Конференція зібрала би ся під тою вимінкою, що як Австро-Угорщина так і Росія здержали би ся від всяких військових операцій в тім часі, коли інші великі держави трібували би найти вдоволяючий вихід.

(В нинішній заяві пан Е. Ірей представляв у нижній палаті предлогу конференції.) Коли він говорив про те, щоби ми здержали

ся від військових операцій проти Сербії, я закріпив, що бою ся, що се може вже за пізно. Пан державний секретар відповів, що як ми рішили ся в кождім разі вести війну зі Сербією і припускаємо, що Росія остане супокійна, то робимо велику і небезпечну пробу. Як ми можемо спонукати Росію до того, щоби она остала в супокою, то він не має нічого більше сказати. Як ні, то можливости і небезпеки необчислимі.

Він сказав мені, що обьявом занепокоєня є те, що велика англійська фльота, яка по маневрах з'осередила ся в Портсмуті та нині мала розійти ся, поки-що там остане. „Ми не були би покликали резерв, але коли они вже зібрані, то ми не можемо в сій хвилі пустити їх до дому.“

Его гадка що до конференції мала на меті: по зможі не допустити до з'удару помежи великими державами, отже він задумував з'вселювати з'удар. Але як Росія стане мобілізувати і Німеччина виступить, то конференція сама собою розпаде ся.“

Думаю, що не потребую окремо зазначувати Вашій Ексцеленції того, що з огляду на розпочатий стан воєнний предлога Ірея що до конференції, о скільки она відносить ся до нашого спору зі Сербією, остала позаду за пізнішими подіями.

39.

Граф Берхтольд до графа Менсдорфа в Лондоні.

Телеграма.

Відень, 28. липня 1914. р.

Кладемо як найбільшу вагу на те, щоби п. Е. Ірей безсторонно осудив наше поступованє проти Сербії взагалі, а з'окрема наше відклоненє сербської відповіді, тому прошу Вашу Ексцеленцію покористувати ся нагодою, щоби пояснити нашому державному секретареві переслану Вам поштою збірку доказів подрібно, зазначаючи особливо яскраві місця; прошу Вашу Ексцеленцію тим самим чином обговорити з п. Е. Іреєм критичні замітки до сербської ноти (основа ноти з доданими нашими замітками відійшла до Вашої Ексцеленції вчора поштою) і вияснити єму, що сербська уступчивість була тільки позірна і мала на меті обманути Європу а не дати ніяких запорук на будучність.

Тому, що сербське правительство знало, що ми можемо вдоволити ся тільки тоді, як наші домагання будуть прийняті без засторог, сербська тактика була очевидно така: щоби викликати вражінє в європейскім загалі, Сербія приняла з усіякими засторагами деякі наші домагання, числячи на те, що не прийде в положенє сповнити свої приреченя. При розговорі Вашої Ексцеленції

з п. Е. Ірейом треба би головну вагу класти на се, що загальну мобілізацію сербської армії запоряджено 25. липня, о 3-ій годині по полудни, між тим коли відповідь на нашу ноту передано що йно саме перед впливом речинця, се є кілька хвиль перед 6-ою годиною. Ми передтим не поробили ніяких військових приготувань, але приневолила нас до них сербска мобілізація.

40.

Граф Берхтольд до графа Сапарія в Петербурзі.

Телеграма.

Відень, 28. липня 1914. р.

Для орієнтації Вашої Ексцеленції та щоби дати Вам ўказки про те, що маєте говорити:

Царський амбасадор Росії був у мене нині, щоби сповістити мене про свій поворот з Росії по короткій відпустці та рівночасно сповнити одно телеграфічне припорученє пана Сазонова. Сей мав єму подати до відома, що вів довшу, приязну розмову з Вашою Ексцеленцією (телеграма Вашої Ексцеленції з 27. с. м.) і що Ви в тій розмові з великою готовістю обговорили поодинокі точки сербської ноти з відповідію. У пана Сазонова такий погляд, що Сербія у великій мірі прихилила ся до наших бажань, але деякі домагання видали ся єму такими, що їх годі прийняти і зі сям він не таїв ся перед Вашою Ексцеленцією. З огляду на те єму видає ся, що сербска нота з відповідію надає ся на вихідну точку до порозуміння, а до того російське правительство хотіло би радо подати руку. Тому пан Сазонов хоче мені предложити, щоби виміна гадок з Вашою Ексцеленцією вела ся дальше та щоби Вашій Ексцеленції дати в тій мірі ўказки.

Відповідаючи на те я означив, що не можу згодити ся на таку предлогу. Пересправ над основою ноти з відповідію, яку ми назвали невдоволяючою, ніхто не міг би у нас зрозуміти ні похвалити. То не було би можливе тим більше, що, як амбасадор знає, глибоке загальне роздратованє вже заволоділо вселюдною ошією, а крім того ми нині виповіли війну Сербії.

На поясненя амбасадора, які головно завершували ся в тім, що ми воєнною акцією не здавили би, а навпаки побільшили би цілком незаперечений ворожий настрій в Сербії, я кинув перед ним кілька лучів сьвітла на наші теперішні відносини до Сербії, які вимагають від нас неминучо, щоби ми цілком проти своєї волі та без якого небудь самолюбного бічного наміру показали своєму

несупокійному сусідови з потрібним натиском наш поважний намір: не допускати зверненого проти Монархії руху, який правительство терпить. Впрочім поведене Сербії по одержаню нашої ноти не було таке, щоб уможливило мірну поагоду, бо Сербія, заки ще веліла передати нам недостаточну відповідь, зарядила загальну мобілізацію і вже тим самим виконала супроти нас ворожий крок. Не зважаючи на те ми ждали ще три дні. Та Сербія розпочала вчера проти нас ворожнечу на угорській границі. Сим віднято нам змогу задержати дальше терпеливість, яку ми доказали проти Сербії. І так унеможливили нам довести до основної, мирної поправи наших відносин до Сербії та ми приневолені виступити проти сербських вивозів у такім виді, що в даних обставинах одиноко відповідає достоїнству Монархії.

41.

Граф Берхгольд до графа Менсдорфа в Лондоні.

Телеграма.

Відень, 28. липня 1914. р.

Англійський амбасадор був нині у мене і згідно з припорушенням выяснив мені становище пана Е. Грейя до нашого спору зі Сербією ось так:

Англійське правительство слідило з живим зацікавленням за дотеперішнім ходом кризи і кладе вагу на те, щоби нас zapewнити, що оно має симпатії для нашого становища та цілком добре розуміє наші жалоби проти Сербії.

Коли отже Англія не має причини бути особливо упередженою в самім нашім спорі зі Сербією, то всеж таки він не може не запрятувати уваги лондонського кабінету, бо сей спір може обняти ширші круги і тим самим захитати європейський мир.

Тільки з тої причини, яка має вагу для Англії, пан Е. Грейя уважав потрібним звернути ся до правительств тих держав, котрих той спір ближше не обходить (Німеччини, Італії та Франції), щоби спільно з ними шляхом постійної виміни гадок розглядати і обговорювати можливости, яким способом можна би по зможі як найскорше вирівнати ріжницю. Після взірця лондонської конференції в часі послідної балканської кризи мали би лондонські амбасадори названих держав, на погляд англійського державного секретаря, бути з ним в постійних взаєминах у згаданій цілі. Пан Е. Грейя вже одержав від дотичних правительств відповіді в дуже приязнім тоні, де они годять ся на порушену гадку. Тепер було би бажанем пана державного секретаря, не допустити, коли можна, в послідній

години до вибуху ворожнечі помежи Австро-Угорщиною і Сербією, а якби се не було можливе, то бодай запобічи, щоби не прийшло до кровавого з'удару, в данім разі через те, що Серби могли би подати ся назад, не стаючи до бою. Відповідь, надіслана нам зі Сербії, могла би мабуть дати основу до порозуміння. Англія радо готова ужити свого впливу в хосен нашого становища і після наших бажань.

Я подякував панови амбасадорови за переказані гадки пана Е. Ірея та одвітив єму, що умію вповні оцінити погляд пана державного секретаря на справу. Але моє становище єсть природно цілком инакше від єго становища, бо Англія не причасна прямо в спорі межи нами і Сербією та пан державний секретар ледви, чи може бути основно обзнакомлений про те, яке превелике значінє мають для Монархії питання, котрі треба би розв'язати. О скільки пан Е. Ірей говорить про можливість недопущеня до вибуху ворожнечі, то ся гадка приходить за пізно, бо вже вчера зі сербського боку стріляли на наших граничних жовнірів, а нині ми виповіли війну Сербії. Що до гадки, щоби годити ся на основі сербської ноти з відповідією, то я мушу таку гадку відклонити. Ми жадали приєму в цілій основі, а Сербія трібувала викрутими видобути ся з клопоту. Нам надто добре звісні ті сербські способи.

Пан Маврикий Бунзен може на основі набутого тут знаня місцевих обставин очевидно оцінити як слід наше становище та буде в силі дати панови Е. Ірею в тій мірі точний образ.

О скільки пан Е. Ірей хоче служити справі європейского мира, то певно не стрінув би ся у нас з опором. Але він повинен взяти на увагу, що європейского мира не спасло би ся тим, що великі держави станули би за Сербією і вступали би ся за нею, щоб она виїшла безкарно. Бо хотяйби ми схотіли згодити ся на таку пробу угоди, то се тільки додало би Сербії тим більше відваги іти дальше дотеперішною стежкою, а то могло би опять захитати мир в дуже короткім часі.

Англійський амбасадор запевнив мене при кінці, що вповні розуміє наше становище, але з другої сторони жалує, що серед тих обставин бажанє англійского правительства, щоби довести до загоди, поки-що не має вигляду на здійсненє. Він надіє ся, що буде міг на будуче оставати у взаєминах зі мною і се мало би для него особлиwsze значінє з огляду на велику небезпеку європейскої пожежі.

Я відповів, що буду в кождім часі до розпорядимости пана амбасадора, і на тім скінчив ся наш розговор.

Граф Берхтольд до графа Сед'єня в Берліні.

Телеграма.

Відень, 28. липня 1914. р.

Прошу Вашу Екселенцію потрудити ся як стій до пана державного канцлера або державного секретаря та сказати єму моім іменем, що слідує:

Після згідних вістий з Петербурга, Києва, Варшави., Москви та Одеси Росія робить військові приготавлення у великім обсязі. Вправді пан Сазонов так само як і російський міністер війни запевнив словом чести, що дотепер не заряджено мобілізації, але сей послідний сказав військовому референтови німецької амбасади, що положені против Австрії військові округи: київський, одеський, московський та казанський будуть змобілізовані, якби наші війська переступили сербску границу.

Серед таких обставин я прошу дуже берлинський кабінет, взяти під розвагу питає, чи не повинно би ся приязно звернути увагу Росії на те, що мобілізація висше згаданих округів рівнала би ся загрозі для Австро-Угорщини і тому, колиб она дійсно відбула ся, то і Монархія і союзна Німеччина мусіли би відповісти як найдалше ідучими військовими мірами зі свого боку.

Щоби Росії улекшити в данім разі відворот, видає ся нам вказаним, що такий крок повинна би зробити спершу сама Німеччина; але очевидно ми готові зробити той крок також і в двійку.

Ясні слова видають ся мені в сій хвилі найуспішнішим способом, щоби Росію осьвідомити о цілій вазі єї грізного поступованя.

Граф Берхтольд до графа Сед'єня в Берліні.

Телеграма.

Відень, 28. липня 1914. р.

Цісарський амбасадор Німеччини повідомив нас, що пан Е. Грей звернув ся до німецького правительста з просьбою, щоб оно вплинуло на ц. і к. правительство, аби оно або признало білгородску відповідь достатчною або приняло єї за основу до обговореня помежи кабінетами.

Пан Чіршки мав припоручене передати англійску предлогу віденьському кабінетови під розвагу.

Граф Берхтольд до ц. і к. амбасадорів у Петербурзі, Лондоні, Парижі та Римі.

Телеграма.

Відень, 29. липня 1914. р.

Вашій Ексцеленції для інформації:

У відповіді на захід, який зробив у мене нині цісарський амбасадор Німеччини, велів я ему передати слідуєче

меморандум.

Ц. і к. правительство приняло з найпокірнійшою подякою до відома повідомлене, яке передав ему п. цісарський амбасадор Німеччини 28. с. м. що до просьби англійського кабінету, щоби цісарске правительство Німеччини вплинуло на віденський кабінет, аби він або признав білгородску відповідь достаточною або приняв єї за основу до обговореня. Що до розговору межи п. англійским державним секретарем і князем Ліхновским, то ц. і к. правительство хотіло би перед'усім звернути увагу на те, що в сербській ноті з відповіддю нема цілком згоди на всі наші домаганя з одною одинокою виїмкою, як се мабуть приймає пан Е. Іреї, але що навпаки в більшій части точок сформуловано застороги, які ественно обнижують вартість того, що признано. Але відмова відносить ся саме до тих точок, в яких є деяка запорука, що дійсно осягне ся задуману ціль.

Ц. і к. правительство не може затаїти свого здивованя, що ему приписують, неначеб оно своїм виступом проти Сербії хотіло віділити в Росию і в російський вплив на Балкані, бо тоді треба би припустити, що пропаганда, звернена проти Монархії не є тільки сербска, але має жерело в Росії. Навпаки ми доселі опирали ся на такім погляді, що урядові круги Росії не мають нічого спільного з тими ворожими для Монархії змаганями; наш теперішній виступ звертає ся виключно проти Сербії, між тим коли наші чувства супроти Росії цілком приятні, про що можемо запевнити пана Е. Ірея.

Вирочім ц. і к. правительство мусить покликати ся на те, що оно на свій превеликий жаль вже не може заняти супроти сербської ноти з відповіддю такого становища, як висказано в англійській предлозі, бо в хвилі, коли зроблено тут німецький крок, вже був настав воєнний стан помежи Монархією і Сербією, отже події пішли вже дальше поза сербску ноту.

Ц. і к. правительство позваляє собі з того приводу звернути увагу на те, що королівске правительство Сербії ще перед своєю відповіддю змобілізувало сербські боеві сили, а опісля через дальші три дні не проявило волі відступити від становища, на яким стануло у своїй ноті з відповіддю; потім ми виповіли війну.

Як впрочім англійський кабінет готов впливати на російське правительство в тій цілі, щоб удержати мир помежи великими державами і зьлокалізувати війну, яку накиннули нам довголітні сербські короколи, то се може бути ц. і к. правительству дуже на руку.

45.

Граф Сечен до графа Берхтольда.

Телеграма.

Париж, 29. липня 1914. р.

Франція робить без сумніву деякі військові приготвлення, як се оповіщують часописи, може з деякою пересадюю.

Як я довідав ся строго довірочно, барон Шен має припоручене порушити справу тих приготвлень нині у розмові з паном Вівіянім і вказати на те, що Німеччина серед таких обставин могла би бути приневолена видати схожі запорядження, що природно не могли би остати в тайні, а ставши звісними, викликали би у загалу велике роздратоване. І так, хотяй обі держави мають на меті тільки мир, могли би бути приневолені бодай до частної мобілізації, а се було би небезпечне.

Дальше барон Шен заявить згідно з припорученем, що Німеччина бажає горячо, щоби спір межи нами і Сербією був зьлокалізований, та що при тім Німеччина числить на поміч Франції.

46.

Граф Сед'єнь до графа Берхтольда.

Телеграма.

Берлин, 29. липня 1914. р.

Вже в неділю німецке правительство заявило в Петербурві, що російська мобілізація викликала би німецку.

На се Росія дала ту відповідь, про яку я сповістив у моїй телеграмі з 27. с. м. На те нині оянь подано телеграму до Петербурга, що дальші російські мобілізаційні запорядження могли би спонукати Німеччину до мобілізації.

Граф Саларі до графа Берхтольда.

Телеграма.

Петербург, 29. липня 1914. р.

Тому, що я дізнав ся від німецького амбасадора, що пан Сазонов дуже роздратований тим, що нібито Ваша Ексцеленція не хочуть продовжати виміни гадок з Росією, і тим, що мобілізація Австро-Угорщини мимо виходить далеко поза конче потрібну міру, отже звертає ся проти Росії, я відвідав пана міністра, щоби усунути деякі неясности, які на мій погляд зайшли.

Пан міністер почав від того, що ствердив, що Австро-Угорщина рішучо відкажує дальшої виміни гадок. Я справив на основі телеграми Вашої Ексцеленції з 28. с. м., що Ваша Ексцеленція по тім всім, що вивало ся, виправді відказали ся обговорювати основу нот і взагалі австрійско-угорско-сербський спір, але що я мушу ствердити, що можу порушити гадку веденя виміни гадок на далеко ширшій основі, а іменно заявляю, що ми не бажаємо нарушити ніяких російських інтересів, не маємо наміру забирати для себе сербської області, очевидно під вимінкою, що спір межі Австро-Угорщиною і Сербією буде зльокалізований, і не задумуємо нарушувати верховлади Сербії, вкінці, що я пересвідчений, що Ваша Ексцеленція завсіди будуть готові порозумівати ся з Петербургом що до австрійско-угорських і російських інтересів.

Пан Сазонов запримітив, що дав ся пересвідчити, о скільки діло іде о область, але що до верховлади він мусить стояти на становищі, що накинене наших условин рівнає ся підвладности. Така підвладність нарушує рівновагу на Балкані, а та рівновага се російський інтерес, о який тут розходить ся. Потім він почав опять розговор про ноту, про заходи п. Е. Грея і пр. та хотів мені знова вияснити, що виправді признають і хотять в цілости заспокоїти наші справедливі домагання, але то повинно мати такий вид, щоби Сербія могла се прийняти. Я відповів, що се не російський, тільки сербський інтерес, але пан Сазонов зазначив, що в отсім случаю російські інтереси такі самі як сербські, так, що я покінчив сей *circulus vitiosus*, переходячи до иншої теми.

Я згадав, що, як я чув, в Росії занепокоєні, бо ми змобілізували проти Сербії вісім корпусів. Пан Сазонов ствердив, що не він висказав такі сумніви, бо і не знав про те нічого, тільки висказав їх начальник генерального штабу. Я трібував виказати панови міністрови, що кождий безсторонний чоловік може легко пересвідчити ся, що наші полудневі корпуси не могли би загрожувати Росії.

Я вказав панови міністрови на те, що було би добре пояснити правдиве положенє цареві тим більше, що коли бажає ся мира, то є дуже вказане, зробити скоро кінець випереджуваню у військових

запорядженнях, яке може тепер настати на основі невірних вістей. Дуже замітна є відповідь пана Сазонова, що він може переказати се начальникови генерального штабу, бо той бачить Єго Величність кожного дня.

Пан міністер сказав мені дальше, що нині буде підписаний указ, в яким запоряджує ся мобілізацію в доволі широкім обемі. Але він може мені як найбільше урядово заявити, що сі війська не призначені на те, щоби на нас напасти; они будуть тільки стояти під оружем на поготові на случай, коли би російські інтереси на Балкані були zagrożені. Ствердить се пояснююча нота, бо розходить ся тільки о заряджене в обережности і цар Николаї признав єго оправданим тому, що ми, будучи і так в користійшим положеню задля скоршої мобілізації, випередили би Росию так дуже. Я поважними словами звернув увагу пана Сазонова на вражине, яке викличе у нас таке запоряджене. Я сказав, що мушу сумнівати ся, чи пояснююча нота буде могла злагодити се вражине, по чім пан міністер еще раз став мене запевнювати, що се заряджене цілком нешкідне (!).

48.

Граф Берхтольд до графа Сед'єня в Берліні.

Телеграма.

Відень, 29. липня 1914. р.

Саме перед хвилиєю пан Чіршки сповістив мене, що дізнав ся від російського амбасадора, що після звістки єго правительства змобілізовано військові округи: київський, одеський, московський та казанський; що Росия оскорблена на своїй великодержавній чести і приневолена поробити відповідні міри. Наші галицькі корпусні коменди потверджують російську мобілізацію, а після звістки ц. і к. військового референта при амбасаді не заперечив єї вже нині також і пан Сазонов перед німецьким амбасадором.

Прошу Вашу Ексцеленцію подати се як стій до відома німецького правительства і при тім зазначити, що, як російські мобілізаційні запорядження не будуть застановлені безпироволочно, то у нас муєло би ся зарядити негайно загальну мобілізацію з військових причин.

Щоби зробити послідне з'усиле на те, аби не допустити до європейської війни, я уважав би порадиим, припоручити як стій нашому і німецькому заступникови в Петербурзі, а може і в Парижі, щоби заявили тамошним правительствам у приязнім виді, що дальша російська мобілізація викликала би в Німеччині та Австрії взаїмні міри, які муєли би довести до поважних послідовностей.

Прошу Вану Ексцеленцію додати, що ми очевидно не дамо ся звести з дороги в нашім воєннім виступі проти Сербії.

Ц. і к. амбасадорам в Петербурзі та Парижі даємо рівночасно припоручене, щоби зложили подану в горі заяву, як іно їх німецький товариш одержить схожі припорученя.

49.

Граф Берхтольд до графа Сапарія в Петербурзі.

Телеграма.

Відень, 30. липня 1914. р.

Відповідь на телеграму Вашої Ексцеленції з 29. липня.

Я очевидно як дотепер так і на будуче готов давати панови Сазоновови за посередю Вашої Ексцеленції поясненя що до поодиноких точок нашої ноти, зверненої до Сербії, хотяй та нота впрочім супроти пізнійших подій зійшла вже на задній плян. Я клав би також особлившу вагу на те, щоби при тій нагоді одвітно до порушеної гадки, яку переказав мені пан Шебеко, обговорювати з довірем і по приятельски також і ті питання, що відносять ся прямо до наших взаємин з Росією; по тім можна би надіяти ся, що відпадуть неясні точки, які на жаль в тій мірі ествуютъ, і що забезпечить ся так бажаний мирний розвиток наших сусідських взаємин.

50.

Граф Берхтольд до графа Сапарія в Петербурзі.

Телеграма.

Відень, 30. липня 1914. р.

Для орієнтації Вашої Ексцеленції та щоби дати вам ўказки про те, що маєте говорити:

Я представив нині панови Шебекови, що, як мене сповіщено, пана Сазонова дуже прикро мало вразити се, що я згори відклонив єго предлогу що до переговорів з Вашою Ексцеленцією, а так само і те, що межі мною і паном Шебеком не було виміни гадок.

Що до першої точки, то я вже телеграфічно полишив Вашій Ексцеленції до волі давати панови Сазоновови поясненя, яких би він може бажав що до ноти, по котрій впрочім пішов вибух війни. Се може відбувати ся очевидно тільки в межах додаткових пояснень, бо не було ніколи нашим наміром дати виторгувати дещо з точок

ноти. Я дав був також Вашій Ексцеленції власть, обговорювати з паном Сазоновом по дружньому наші окремі взаємини до Росії.

Се, що пан Сазонов міг жалувати ся, що межі паном Шебеком і мною не було винини гадок, мусить полягати на похибці, бо ми — пан Шебеко і я — перед двома днями обговорили питаія, що суть на часі, і пан амбасадор посьвідчив мені се, додаючи, що зложив панови Сазоновови точний звіт з нашого розговора.

Пан Шебеко виводив опісля, чому в Петербурзі глядять з таким занепокоєнем на наш виступ проти Сербії. Ми, велика держава, виступаємо проти малої сербської держави, а в Петербурзі не знають нічого про те, що ми тим задумуємо, чи хочемо нарушити єї верховладу, чи цілком єї звалити чи навіть розторопити. Росию вяжуть зі Сербією історичні та інші звязи і тому дальша судьба Сербії не може бути байдужа для Росії. В Петербурзі подбали о те, щоби з цілим натиском вплинути на Білгород, аби він сповнив всі наші домаганя; правда стало ся се тоді, коли ще годі було знати, які домаганя ми півнійше поставимо. Але навіть що до тих домагань зробило би ся все, аби переперти бодай те, що можна.

Я пригадав панови амбасадорови, що ми многократно зазначували, що не хочемо вести в Сербії політики підбоїв ані нарушувати єї верховлади, а тільки довести до такого стану, який давав би нам забезпеку проти занепокоєня з боку Сербії. До того я навязав довний розгляд наших нестерпучих відносин до Сербії. Також дав я ясно пізнати панови Шебекови, в яким високім степені провинила ся що до такого стану російска дипломатія, хотяй певно проти волі верховодячих чинників.

В дальшій нашій розговорі я згадав про російську мобілізацію, про яку я отсе дізнав ся. Тому, що она обмежає ся на військові округи: одеский, київский, московский та казанський, має она признаку, ворожу для Монархії. Яка тому причина, я не знаю, бож нема цілком спірного случая межі нами і Росією. Австрія мобілізувала виключно проти Сербії, а проти Росії не змобілізувала ні одного чоловіка, як се видко з тої одної обставини, що не змобілізовано I-ого, X-ого і XI-ого корпуса. Одначе з огляду на те, що Росія мобілізує очевидно проти нас, мусіли би і ми розширити нашу мобілізацію; але я при тім виразно хочу зазначити, що таке запоряджене не має очевидячки прикмети, ворожої для Росії та єсть тільки конечною мірою проти російської мобілізації.

Я просив пана Шебека, щоби сповістив про те своє правительство, і він мені се прирік.

Граф Берхтольд до ц. і н. амбасадорів в Лондоні та Петербурзі.

Телеграма.

Відень, 31. липня 1914. р.

Телеграфую до Берлина ось так:

Пан Чіршки згідно з припорученєм повідомив тут вчера про розговорі межі паном Е. Іреєм і князем Ліхновским, в яким англійський державний секретар сказав німецькому амбасадорови, що слідує:

„Сазонов повідомив англійське правительство, що по тім, як Австро-Угорщина виповіла війну Сербії, він вже не може пересправляти прямо з Австро-Угорщиною і тому просить, щоби Англія опять почала посередничити. Вимінкою має бути після домагання російського правительства, щоби поки-що застановити ворожнечу.“

На ту російську заяву п. Е. Ірей запримітив князеви Ліхновскому, що Англія має на гадці посереду в чвірку та уважає єї дуже вказаною, як не має вивязати ся всесьвітна війна.

Прошу Вашу Ексцеленцію дуже чемно подякувати панови державному секретареви за повідомленя, які нам переказав пан Чіршки, та заявити ему, що помимо зміни, яка від тоді настала в положеню наслідком російської мобілізації, ми радо готові взяти під розвалу предлогу пана Е. Ірея, що буде посередничити межі нами і Сербією.

Але очевидно ми приймемо сю предлогу під вимінкою, що наша військова діяльність проти Сербії буде іти тимчасом дальше і що англійський кабінет склонить російське правительство до того, щоби застановило звернену проти нас російську мобілізацію, а в такім разі очевидно і ми як стій відстушили би від накинених нам оборонних взаємних військових запоряджень.

Граф Сапарі до графа Берхтольда.

Телеграма.

Петербург, 31. липня 1914. р.

Нині рано видано приказ до загальної мобілізації цілої армії та фльоти.

Граф Берхтольд до ц. і к. заступництв.

Телеграма.

Відень, 31. липня 1914. р.

Для пояснення і з'ужиткованя супроти тамошного правительства: Тому, що російське правительство запорядило мобілізацію на нашій границі, ми приневолені до військових заряджень в Галичині.

Сі зарядженя мають чисто оборонну прикмету і видано їх тільки під напором російських заходів; они викликають в нас великий жаль, бо ми самі не маємо ніяких ворожих намірів проти Росії та бажаємо, щоби дотеперішні добрі сусідські взаємини тривали даліше.

Між тим ведуть ся даліше відповідаючі положеню переговори межі віденським і петербурским кабінетом і по них надіємо ся всесторонного замирєня.

54.

Граф Сечен до графа Берхтольда.

Телеграма.

Париж, 31. липня 1914. р.

Німецкий амбасадор заявив тут на припоручене свого правительства, що, як заряджена загальна російська мобілізація не буде застановлена протягом 12 годин, то Німеччина буде також мобілізувати. Рівночасно барон Шен запитав, чи Франція в разі німецько-російської війни остане неутральною. О відповідь на те просив до 18 годин. Речинець минає завтра, в суботу, о 1-ій годині по полудні.

55.

Граф Сапарі до графа Берхтольда.

Телеграма.

Петербург, 31. липня 1914. р.

Я одержав телеграму Вашої Ексцеленції з 30. с. м.

Ваша Ексцеленція знають з моєї телеграми з 29. с. м., що я, не ждучи на припоручене, опять почав розговори зі Сазоновом майже на тій самій основі, яку мені тепер вказано, але становища обох сторін не наблизили ся до себе сущно.

Правда, між тим показало ся з розговорів, які вів німецький амбасадор з російським міністром заграничних справ, що Росія не вдоволила би ся навіть формальною заявою, що Австро-Угорщина ані не зменшить сербської області ані не доторкне ся сербської верховлади ані не порушить російських інтересів на Балкані чи деннї, та від тоді Росія зарядила також загальну мобілізацію.

56.

Граф Сапарі до графа Берхтольда.

Телеграма.

Петербург, 1. серпня 1914. р.

При нинїшних відвідинах представив я панови Сазоновови, що я одержав ўказки, але мушу зазначити наперед, що теперїшне положенє, втворене у Відні російською загальною мобілізацією, менї цілком незвісне, так що я переповідаючи мої ўказки, висланї ще передтим, не беру цілком на увагу сего положеня. Я сказав, що в обох ўказках Вашої Ексцеленції є мова о непорозумїю, неначе би ми відклонили дальші переговори з Росією. Се хибне, як то я запевнював був єго вже і без припорученя. Я додав, що Ваша Ексцеленція не тільки радо готові переговорювати з Росією на як найширшій основі, але також особливо схильні до обговореня основи нашої ноти, о скільки розходить ся о те, як єї розуміти.

Я зазначив, в якім степені суть дані менї ўказки Вашої Ексцеленції дальшим доказом доброї волї, хоч я мушу єму ще раз пригадати, що положенє, викликане від того часу загальною мобілізацією, менї незвісне та що я можу тільки надїяти ся, що хід подій не завів нас єще за далеко; в кождім разі я уважав своїм обовязком в теперїшній дуже поважній хвилі доказати ще раз добру волю ц. і к. правительства. Пан Сазонов відповів, що з вдоволенєм приймає до відома сей доказ доброї волї; але він хотів би звернути менї увагу, що по єго гадці переговори в Петербурї з легко зрозумілих причин мають менше виглядів на успіх нїж на неутральній льондонській землі. Я відповів, що Ваша Ексцеленція, як се я вже представив, виходять зі становища, що би порозумівати ся прямо з Петербургом, що отже я не можу висказати гадки про єго предлогу що до Льондона, але сповіщу про се Вашу Ексцеленцію.

57.

Граф Сед'єнь до графа Берхтольда.

Телеграма.

Берлин, 2. серпня 1914. р.

Пан державний секретар сказав мені саме перед хвилиною, що з Росії не надійшла відповідь на німецький запит.

Російське військо переступило німецьку границю біля Швідена (на полудневий схід від Бялої).

Отже Росія вдарила на Німеччину.

Тому Німеччина вважає, що єсть у воєнній стані з Росією.

Нині перед полуднем доручено російському амбасадорови папшпорти; імовірно він ще нині від'їде.

58.

Граф Менсдорф до графа Берхтольда.

Телеграма.

Льондон, 4. серпня 1914. р.

Я видів ся саме перед хвилиною з паном Е. Ірейом. Англійське правительство поставило Німеччині ультімат ізва Бельгії та дожидає відповіді нині до півночі.

Пан Е. Ірей сказав мені, що поки-що не має приводу звертати ся до ц. і к. правительства з якимсь повідомленем ані причини попадати у спір з нами, доки ми не є у воєнній стані з Францією. В кождім разі він надіє ся, що ми не начнемо ворожнечі без попередньої формальної виповіді війни. Він не відкличе пана М. де Буззена.

Коли би ми були у воєнній стані з Францією, то для Англії, що є союзником Франції, було би очевидно тяжко, співділати з нею на Атлантийським морі, а не співділати на Середземнім.

59.

Граф Берхтольд до графа Сапарія в Петербурзі.

Телеграма.

Відень, 5. серпня 1914. р.

Прошу Вашу Ексцеленцію передати тамошному міністрови заграничних справ слідоуючу ноту:

„Підписаний амбасадор Австро-Угорщини має честь на припоручене свого правительства подати до відома Ёго Ексцеленції пана міністра заграничних справ Росії, що слідує:

З огляду на грізну поставу Росії в спорі помежи австрійсько-угорською монархією і Сербією та супроти того, що наслідком сего спору Росія, як повідомляє берлинський кабінет, уважала потрібним розпочати ворожнечу проти Німеччини і що ся єсть тому у военнім стані з названою великою державою, Австро-Угорщина також вважає, що єсть у военнім стані з Росією.“

По передачі отсеї ноти Ваша Ексцеленція зволять попросити о виготовленє пашпортів і від'їхати негайно з цілим персоналом амбасади, з виїмкою тих органів, які може треба буде полишити. Пашови Шебекови доручує ся рівночасно пашпорти з нашої сторони.

60.

Граф Берхтольд до графа Менсдорфа в Лондоні

Телеграма.

Відень, 6. серпня 1914. р.

Я одержав телеграму Вашої Ексцеленції з 4. с. м.

Прошу Вашу Ексцеленцію запевнити пана Е. Ірея, що ми в ніякім разі не розпочнемо ворожнечі против Англії без попередньої формальної виповіді війни, але надіємо ся також, що й Англія поступить супроти нас так само та не виконає проти нас ворожих ділань, поки не настане формальний военний стан.

61.

Граф Сечен до графа Берхтольда.

Телеграма.

Париж, 8. серпня 1914. р.

Міністер заграничних справ велів мене попросити до себе, щоби мені сказати, що після певних вістий, які до него наспіли, інсбрудський корпус перевезено на французку границу. Пан Думері бажає шильно знати, чи ся вістка правдива, а коли так, то які наміри має ц. і к. правительство. В часі, коли Франция веде війну з Німеччиною, висилка нашого війська на французку границу не дасть ся погодити на гадку міністра з мирним станом, який є межи

Австро-Угорщиною і Францією. Пан Дімен має виконати подібний крок у Вашої Експедиції.

62.

Граф Берхтольд до графа Сечена в Парижі.

Телеграма.

Відень, 9. серпня 1914. р.

На телеграму Вашої Експедиції з 8. с. м.

Одержавши на мій запит відповідь генерального штабу даю власть Вашій Експедиції заявити французькому правительству, що вісти про участь нашого війська в німецько-французкій війні цілком вудумані. Так само сказав я панови Діменови.

63.

Граф Сечен до графа Берхтольда.

Телеграма.

Париж, 10. серпня 1914. р.

Я одержав телеграму з 9. серпня. Негайно повідомив пана Думерґа про її зміст. Міністер, котрий одержав був схожий телеграфічний звіт від пана Дімена про його розговор з Вашою Експедицією, признав, що наше військо не находило ся на французкій границі, але сказав, що має певні вісти про те, що один корпус австрійско-угорскої армії вислано до Німеччини, а се позволяє Німеччині забрати своє військо з німецьких областей, обсаджених нашими жовірами, та означає, на погляд міністра, улекшенє німецьких воєнних операцій. Я кількома наворотами звертав увагу міністра на зміст відповіді Вашої Експедиції; він признав, що годі говорити о дійсній участі нашого війська у французко-німецькій війні, але стояв при тім, що присутність нашого війська на німецькій області не дасть ся заперечити і що се означає війскову поміч для Німеччини. З огляду на те він велів амбасадорови Франції у Відні зажадати негайно своїх паспортів і виїхати нині з Відня з цілим персоналом амбасади. Міністер сказав мені, що серед таких обставин моя присутність тут не могла би мати ніякої цілі, але навпаки супроти роздратованя в народі могла би дати привід до немилих приключок, а се він бажав би оминути. Предложив

мені, що дасть ще сего вечера поїзд до моєї розпорядимости, щоб я міг виїхати з Франції. Я відповів, що мені буде неможливо одержати до вечера ўказку від Вашої Ексцеленції, але що я з огляду на відкликане пана Дімена прошу о видачу моїх паспортів.

64.

Граф Берхтольд до графа Менсдорфа.

Телеграма.

Відень, 11. серпня 1914. р.

Французке правительство веліло своему тутешному амбасадорови зажадати своїх паспортів на тій основі, що корпус австрійско-угорської армії вислано до Німеччини, а се уможливило би управі німецького війська забрати своє військо з німецьких областей, обсаджених нашими відділами. Се запоряджене нашого генерального штабу має означати війскову поміч Німеччині.

Прошу Вашу Ексцеленцію подати до відома англійського правительства, що після вияснень, які ми одержали у приналежнім місці, тверджене французкого правительства без'основне.

65.

Граф Менсдорф до графа Берхтольда.

Телеграма.

Льондон, 12. серпня 1914. р.

Саме перед хвилию я одержав від пана Е. Грея слідуєче тут письмо:

„На просьбу французкого правительства, яке не може зносити ся прямо з Вашим правительством, маю сповістити Вас про се, що слідує:

„Австрійско-угорске правительство, виповівши війну Сербії та давши сим перший почин до ворожнечі в Європі, довело до воєнного стану з Францією без якого небудь визова з боку правительства французкої республіки:

1. По тім, як Німеччина виповіла війну Росії та сейчас опісля і Франції, австрійско-угорске правительство змішало ся

в спір, виповівши війну Росії, що воювала вже по стороні Франції.

2. Після численних достовірних вісток Австрія вислала військо за німецьку границю серед таких обставин, які рівнали ся прямій загрозі для Франції.

З огляду на сі події французьке правительство приневолене заявити австрійсько-угорському правительству, що оно імати ме ся всіх способів, які подають ему змогу відповісти на ті ділання та загрози.

Пан Е. Грей додає:

Тому, що тим способом дійшло до зірвання взаємин із Францією, правительство Великої Британії приневолене заповісти, що воєнний стан mezi Великою Британією і Австро-Угорщиною починає ся від півночи.

66.

Япанський амбасадор до Графа Берхгольда.

Відень, 20. серпня 1914. р.

Пане Графе!

Ваша Ексцеленція певно вже дізнали ся від Єго Ексцеленції барона Мілера про повідомлене, що єго моє правительство передало німецькому правительству 15. с. м.; але хоч я не маю на те припорученя, позволю собі долучити тут для личної інформації Вашої Ексцеленції відпись дотичної телеграми, яку я одержав з Токія.

Прилога.

Япанське правительство, беручи поважно під розвагу теперішнє положенє, рішило ся у повнім порозуміню з британським правительством виконати спільно з Великою Британією конче потрібні, дотичні міри на те, щоби укріпити та удержати загальний мир на східноазійських областях, що єсть одною з цілій англійсько-япанського союзу; але заким япанське правительство приступить до таких кроків, уважало вказаним звернути ся до німецького правительства з приятельським зазивом, який передано ему 15. серпня 1914. р. у слідуючім укладі:

1. Всі німецькі воєнні кораблі має ся забрати як стій з від, сусідних з Япаном і Китаєм. Кораблі, яких годі забрати, має ся роз'оружити.

2. Німецьке правительство має видати япанським властям без'услівно і без винагороди перед 16-им вересня 1914. р. цілу арендовану область Кіау-Чау на те, щоби єї звернути Китаєви.

Япанське правительство заявило німецькому правительству, що колиби єго відповідь, що оно без'услівно годить ся на згаданий в горі зазив, не наспіла перед неділею 23. с. м., то япанське правительство поступить так, як єму видавати ме ся конче потрібним.

Треба мати щиру надію, що німецьке правительство прихилить ся до згаданого зазива, тим більше, що на відповідь дано так багато часу; колиж би оно на жаль не згодило ся з тим зазивом, тоді япанське правительство буде приневолене імити ся конче потрібних способів, щоби досягнути єю своєю мету.

Одинокою причиною, що спонукала цісарське правительство станути на отсїм становищи, єсть, як згадано, тільки бажанє: скріпити основи тривкого мира на східно-азійських областях і сим способом беречи спільних інтересів Япана і Великої Британії, наведених в англійсько-япанським союзним договорі. Япанське правительство не має цілком наміру запускати ся в політику розширювання областей ані не має ніяких інших користлюбних плянів. Тому цісарське правительство Япана рішило ся з як найбільшою дбалостію зважати на інтереси третих держав у східній Азії та цілком їх не нарушувати.

Граф Берхтольд до графа Клярія в Брукселі.

Телеграма.

Відень, 22. серпня 1914. р.

Прошу Вашу Ексцеленцію як стій сповістити міністра заграничних справ королівства Бельгії про те, що слідує:

На припорученє нашого правительства маю честь подати Вашій Ексцеленції до відома, що слідує:

З уваги на те, що Бельгія не прийняла предлог, які ставила їй Німеччина много разів, і взяла участь у війні по стороні Франції та Великої Британії, котрі обі винувіли війну Австро-Угорщині, та з огляду на те, що, як справджено, пробуваючі в Бельгії горожани австрійської та угорської держави мусіли зносити

на очех королівських властей поступоване, яке суперечить найпростішим вимогам людяности і не дозволене навіть супроти підданих ворожої держави, Австро-Угорщина приневолена зірвати дипломатичні взаємини і від сеї хвилі єсть у воєннім стані з Бельгією.

Покидаю сю країну з персоналом посольства і переносу охорону моїх земляків на посла З'єдинених Держав Америки в Бельгії.

Ц. і к. правительство доручило пашпорти графови Ерамболь де Дідзеель.

68.

Князь Гогенльоге до графа Берхтольда.

Телеграма.

Берлин, 23. серпня 1914. р.

Уряд заграничних справ сповістив нині тутешного япанського дипломатичного справника, що правительство німецького цїсарства не задумє дати відповіді на япанський ультімат. Німецьке правительство дало своему амбасадорови в Токіо приказ, виїхати з Япану по упливі речинця, визначеного Япаном на 12-у годину нинішного дня, а рівночасно доручить тутешному япанському дипломатичному справникови єго пашпорти.

Відтак в полудне доручено пашпорти дипломатичному справникови і він відїде завтра рано з Берлина разом з персоналом посольства.

69.

Граф Берхтольд до барона Мілера в Токіо.

Телеграма.

Відень, 24. серпня 1914. р.

Комендант Є. В. к. „Елисавети“ одержав приказ брати участь в бою в Теїнгтав. Прошу Вашу Ексцеленцію зажадати своїх пашпортів з огляду на поступоване Япана супроти нашої союзниці Німецької держави. Сповістити конзуляти і з колонією та персоналом амбасадри і конзулятів відїхати до Америки. Охорону осіб, приналежних до нашої держави та охорону наших інтересів звольте Ваша Ексцеленція повірити американському амбасадорови. Тутешному япанському амбасадорови доручє ся пашпорти.

55.211

**Австрійсько - угорська
червона книга.**

Дипломатичні письма
з часу перед починком війни з 1914. року.

Видане для народу.
Переклад урядового видання зі вступом.

Ціна 1 корона = 80 феників = 1 франк.

У Відні 1915. р.
Ц. і м. надворна, накладна та університетська книгарня Манца.